

I t K

2

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

1994

Szilasi László: Jókai Jókait olvas (Szerzői szándék és olvasói akarat a Jókai-regényeket kísérő Jókai-szövegekben)

Eisemann György: A Komjáthy-líra vizsgálatának poétikai feltételei (Metafizikum és szimbólum viszonya)

*

Kisebb közlemények

Kőrösi Imre: Berzsenyi Dániel *Kesergés* című versének keletkezéstörténetéhez (Gyöngyösi hatása Berzsenyi költészetére)

Szilágyi Márton: Kölcsey *A ferrói szent fa* című novellatörredékének forrása

Balogh Tamás: A *Nagyszombati-kódex* „Teljes Bölcsesség”-ének lehetséges mintája

*

Vita

Komlowszki Tibor: A Rimay-versszövegekről

Ács Pál: Válasz Komlowszki Tibornak

*

Szemle

*

Krónika

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1994. XCVIII. évfolyam 2. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kószeghy Péter
felelős szerkesztő

Bíró Ferenc
Dávidházi Péter
Horváth Iván
Kulcsár Péter
Tarnai Andor
Tverdota György
Veres András

Kádár Judit
a Szemle rovat szerkesztője,
technikai szerkesztő

- Szilasi László*: Jókai Jókait olvas (Szerzői szándék és olvasói akarat a Jókai-regényeket kísérő Jókai-szövegekben) 153
Eisemann György: A Komjáthy-líra vizsgálatának poétikai feltételei (Metafizikum és szimbólum viszonya) 200

Kisebb közlemények

- Kőröcs Imre*: Berzsenyi Dániel *Kesergés* című versének keletkezéstörténetéhez (Gyöngyösi hatása Berzsenyi költészetére) 215
Szilágyi Márton: Kölcsey *A ferrói szent fa* című novellatörődékének forrása 228
Balogh Tamás: A *Nagyszombati-kódex* „Teljes Bölcsesség”-ének lehetséges mintája 247

Vita

- Komlowszki Tibor*: A Rimay-versszövegekről 255
Ács Pál: Válasz Komlowszki Tibornak 270

Szemle

- Sz. Debreczeni Kornélia: Magyar írói álnév lexikon. A magyarországi írók álnevei és egyéb jelei. Gulyás Pál lexikonjának kiegészítése (*Péter László*) 274
Zay Ferenc: János király árultatása – Kis Péter: Magyarázat – [Bánffy György:] Második János... török császárhoz menetele (*Szabó András*) 277
Pázmány Péter: Keresztyéni imádságos könyv. Graz 1606 (*Szabó András*) 279
Gesta Typographorum (*Vizkelety András*) 280
Hermányi Dienes József szépprózai munkái (*Németh S. Katalin*) 282
Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei könyvtár 1793–1993 (*Pintér Márta Zsuzsanna*) 284
Rómának viselt dolgai. Bessenyei György összes művei (*Mezei Márta*) 286
Szerbek és magyarok a Duna mentén II. Tanulmányok a szerb–magyar kapcsolatok köréből (1848–1867) (*Lőkös István*) 289
Jókai Mór: Az önkényuralom adomái. I. köt. (1850–1858) (*Dömötör Ákos*) 292
Madácsy Piroska: Francia szellem a magyar reformkorban (Francia irodalom és kultúra a reformkori magyar folyóiratokban) (*Korompay H. János*) 294
„A hetedik te magad légy!” Újabb József Attila versértelmezések (*Katona Gergely*) 295

Krónika

- Beszámoló az MTA Textológiai Munkabizottságának 1994. január 31-i üléséről 297

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest
Ménesi út 11–13.

SZILASI LÁSZLÓ

JÓKAI JÓKAIT OLVAS

(Szerzői szándék és olvasói akarat a Jókai-regényeket kísérő Jókai-szövegekben)

I. BEVEZETŐ

I. I. A Jókait olvasó Jókait olvasó olvasó helyzete

Jókainak (a mű és az olvasó szerencsésjére) nincs minden ponton egy, egységes, megingathatatlanul konvencionális olvasata, amely a befogadást mindig, mindenhol, mindenki számára sokkolóan előkészítené.¹ Sőt: az olvasói rész-rendszerek – amellet, hogy alapvetően kidolgozatlanok, pusztán ötlet-jellegűek és viszonylag nagy számuk miatt egyenként explicit olvasatokban is szegények – egymásnak ellentmondóak, diszperz jellegűek, heterogének, sok esetben egymást kioltóak. Röviden: az olvasót és a művet – szándékuk ellenére – szabadságra ítélik.

Mindkét szituáció problémás. Az olvasó kétségtelenül akkor is nehéz helyzetben van, ha az egy bizonyos corpushoz kapcsolódó olvasási szokások, a befogadási rutinműveletek egyenműek, túl nagyszámúak és/vagy erőszakosak, és akkor is ha heterogének, kisszámúak, és/vagy gyöngék, esetleg nem léteznek.

Szerencsés olvasói szituációnak alighanem az mondható, amely mindkét fenti *pesszimális* helyzetből tartalmaz – valamit. Ebben az esetben sok, lehetőség szerint minél több, egymástól radikálisan eltérő, de dialógusképes, kifejtett, explicit olvasatokban gazdag, az olvasatok pluralitását nem gátló, mondjuk így: rugalmas, de határozott befogadási szokásrendszer áll egymással folyamatos párbeszédben. A régóta élő olvasási hagyományok így kevésbé vannak kitéve az *öregkori elmeszesedés* veszélyének, a frissen jelentkező értelmezések pedig még potens elődeikkel folytatott vitákban csiszolódhatnak készre.

Én magam mindenesetre ezt a helyzetet tartanám elérendőnek, amelyben az olvasónak folyamatosan meg kell küzdenie saját maga és a mű szabadságáért. A vázolt optimális helyzet fiktív. Jókai művének és olvasójának helyzete mindenestre jelen pillanatban nem ilyen. Jókai művének és olvasójának valós helyzetére mindkét *pesszimális* szituáció *egyszerre és teljes mértékben* jellemző.

Ami már – majdnem – optimális.

A feladat az eddigiek alapján tehát adja magát: ha már a művet magát, „an Sich” megpillantani úgysem tudjuk, szaporítani lehet a Jókai-életművel kapcsolatos termékeny értelmezési stratégiák, ezeken belül pedig az explicit értelmezések számát. A radikális újdonság keresésének (egyébként: eleve elvetélt) kísérlete helyett szerencsésebbnek és lehetségesnek látszik a már meglévő gondolati struktúrákon dolgozni, vagy legalábbis segíteni, felhasználni, helyenként módosítani az azokban zajló természetes – elsősorban amortizációs – folyamatokat.

¹ Nem világos, hogy önmagában mit jelent a Jókai életművet pl. eposzként, mítoszként, anekdotaként, meseként, életképként, krónikaként, ponyvaként vagy e műfajok rendszereként olvasni – az pedig végképp nem, hogy ezek az olvasói közelítések miféle viszonyban állhatnak egymással. Ezekről lásd NAGY Miklós, *Jókai. A regényíró útja 1868-ig*. Bp., 1968. 34., 125–129., 309., 352.

Szétbontani, elemeire fejteni, megbolygatni a struktúrákat és így megérteni: hogyan konstituálódik egy ilyen szerkezet.²

Jókai-olvasatunk sokkal jobban preformált elődeink, köztük nem utolsósorban Jókai által, mint azt gondolnánk. Sajnos nem áltathatom magamat azzal, hogy most, amikor a *harmadik* (s bizonyos szempontból: *a másik kettőből* talán *első*) preformáló struktúrát olvasom, le is bontom egyben, vagyis biztosan sikerül teljesen megszabadulnom előzetes ismereteimtől. Azt remélhetem csupán, hogy talán sikerül annyira felhívnom ennek az *eltávolíthatatlanul közbevetett* preformáló struktúrának a léteére a figyelmet, és magát a struktúrát annyira megbolygatnom, hogy immár elemenként is szemügyre tudjuk majd venni, s építkezhetünk belőle – kedvünk szerint. Hiszen rendszerszerű interpretációs ötletek meríthetők például egy régóta létező, de nyíltan soha ki nem fejtett, egészében nem vizsgált, értelmezésben nem hasznosított attitűd elemzéséből (irodalmi kultusz), vagy hasonlóan régóta létező kritikai patternek, rendszerszerűen meg nem jelenő, értelmezésre szintén nem használatos mögöttesének feltárásával (Jókai és a románcos történet). *Miért ne lenne tanulságos éppen az, ahogyan Jókai olvas?*

Jelen dolgozatban ugyanis arra teszek kísérletet, hogy magát a szerzőt *mint olvasót* hívjam segítségül az életmű egy lehetséges, bizonyos szempontból új, de semmiképpen sem kitüntetett befogadási stratégiájának megalapozásához.

Hipotézisem az, hogy a szerzői kommentárok célja elsősorban a szerzői szándéktól irányított olvasatok létrejöttének megkönnyítése.

Természetesen előttem is világos, hogy az irodalomelméletben sokak által, sok alkalommal elparentált szerzői szándék kutatása önmagában sem problémamentes.³ (Főleg nem ebben a formában, amikor hipotetikusan azt is feltételezem, hogy a kommentárokból megjelenő intenciónak része önnönmaga megsokszorozása az olvasatokban.) Szerencsére azt gondolom, hogy mihelyt a szerző kijelentéseket tesz a műről, rögtön csak olvasóként szólalhat meg, vagyishogy a szerzői szándék szükségszerű formája nem lehet más, mint az interpretáció. Állításaimat eddig, most és ezután is az interpretáció formájában megjelenő szerzői szándékról, mint saját olvasatom (nyilván támadható) konstrukciójáról teszem. *Feltételezem* tehát egy szerzői szándék létét, *ezt a feltételezett szerzői szándékot* igyekszem majd minél részletesebben körvonalazni, és (a *hatás* hasznontalan kérdését sem kerülve ki) apránként igyekszem kitekinteni majd azon mozzanatokra, amelyek megtalálhatók a Jókai-olvasás két hagyományos módjának eszközei között is.

Jókai Mór egy hosszú életen keresztül folyamatosan írta regényei mellett, regényeinek olvasását is. Ráadásul úgy, hogy alapszöveget és kommentárját a regényhez csatolt kísérőszöveg gyakori alkalmazásával szorosan összefűzte. A szövegek ily módon folyamatosan együtt léteztek és egymásból kölcsönösen értelmezhetők.

A kommentárok halmazát azonban most elsősorban egy nagyobb, bizonyos értelemben önálló, önmagát értelmező szövegcsoporthoz fogom fel, noha a regényekről vallott jelenlegi olvasataim a kommentárok értelmezése során természetesen nem iktathatók ki. A regényekkel való szembesítésre, azaz a kommentá-

² *Utólag* egyértelmű, hogy az eddigiekben miféle megfontolásokat követtem. Pl. Jacques DERRIDA, *Levél egy japán barátához*. Nappali Ház 1992. 4. 3-6.

³ A szerzői intenció irodalomelméleti problémáit itt még jelezni sem tudom. A kérdéskört számomra kitűnően exponálta és kontextualizálta DÁVIDHÁZI Péter, *A filológia kihívása az amerikai kritikaelméletben*. FilKözl 1984/4. 394-414.

rok értelmezésben való hasznosítására pedig majd egy konkrét regényértelmezésben teszek kísérletet.

Az önálló corpusként való kezelés most azt is jelenti, hogy a rendszert pusztán leírni akarom, előkészíteni az értelmezésben való hasznosításra, s nem próbálom azt összevetni a korabeli regényelméleti megfontolásokkal, genetikus kérdéseim nem lesznek, ellentétben néhány fontos, és számomra sok szempontból mintaadó dologzattal.⁴

I. II. Egy életmű ívei: zenit és nadír

A Jókai kritikai kiadás (1971 óta immár teljes) regénysorozatának 71 kötetében közzétett, mintegy 58 műhöz a szerző az évek során összesen 39 kísérőszöveget fűzött.⁵

Jókainak a saját műveiről szóló, de a kritikai kiadás regénysorozatában nem szereplő, azaz a művekhez szorosan hozzá nem kötött kommentárjait nem kutattam. A konkrét előszavak és utószavak mellett vizsgáltam viszont két, a (szinte) teljes életműhöz illesztett utószónak tekinthető, sokat emlegetett terjedelmesebb szöveget: a negyvenéves írói jubileumra írt *Negyven év visszhangját* (1883) és annak *Önéletírásom* című, tíz évvel későbbi variációját.⁶ Összesen tehát 41, együttesen mintegy 8 ív terjedelmű önálló szöveget vizsgáltam.⁷

26 regényhez Jókai sem keletkezésükkor, sem később nem fűzött kommentárt. Ezek a következők: *Erdély aranykora* (1851), *A fehér rózsza* (1854), *A janicsárok végnappjai* (1854), *Szegény gazdagok* (1860), *Felfordult világ* (1863), *Mire megvénülünk* (1856), *Fekete gyémántok* (1870), *A kőszívű ember fiai* (1869), *Enyim, tied, övé* (1875), *Az élet komédiásai* (1875), *Görögtűz (Riumin – Samyl fiai)* (1877), *Névtelen vár* (1877), *Egy hírhedt kalandor a XVII. századból* (1879), *Szabadság a hó alatt vagy a „Zöld könyv”* (1879), *Akik kétszer halnak meg* (1881–1882), *Szeretve mind a vérpadig* (1882), *A Damokosok* (1883), *Gazdag szegények* (1890 k.), *A tengerszemű hölgy* (1890), *Nincsen ördög* (1891), *A fekete vér* (1891), *A két Trenk* (1892), *Trenk Frigyes* (1893), *Fráter György* (1893), *A mi lengyelünk* (1903).

A lista beszédes. Látható ugyanis, hogy mindössze 4 olyan regényt tartalmaz (*Szegény gazdagok*, *Mire megvénülünk*, *A kőszívű ember fiai*, *Fekete gyémántok*) amely rajta van a mindenkori Jókai-top-listán: része az ún. nagyciklusnak, az „igazi” akhmét (1855–1875) reprezentáló az elsődleges belső kánonnak.⁸ Ezek mellett

⁴ Pl. SZAJBÉLY Mihály, *Regényelméleti gondolatok a XVIII. század második felének magyar irodalmában*. ItK 1982. 1. 1–15., és uő., *Előszó és Ajánlás – Regény és közönsége a 18. század második felében*. It 1985. 3. 543–565.

⁵ A kísérőszövegek hivatkozásainak kötet- és lapszáma (ha külön nem jelzem) a továbbiakban mindig a kritikai kiadásra utal: *Jókai Mór összes művei*. Szerk. LENGYEL Dénes és NAGY Miklós. Regények. 1–71. kötet. Bp., 1962–1971. (A továbbiakban: KK.) – A narrátori elő- és utóhangokat, a töredékes szerzői kiszólásokat, a tisztán jegyzet-szerű toldalékokat nem vettem vizsgálat alá. Ezekről eltekintve viszont (sok esetben szigorúbb irodalomelméleti megfontolásokat is mellőzve) minden olyan kommentárt igyekeztem összegyűjteni, amelyben értékes interpretatív szokások mutatkoznak meg. Viszonylag szerteágazó kérdéseim fontosnak tartott struktúrája miatt néhány kitétetett, szempontomból telített szövegrészre – más-más szempontból – többször is hivatkozom.

⁶ *Jókai összes művei*. Nemzeti Kiadás. C. kötet. Bp., 1898. (A továbbiakban: NK 100.) 118–133., ill. 134–154.

⁷ A korántsem teljesen) számítógépes szövegfeldolgozásban nyújtott kitarító és türelmes tanácsokért PATYI Attilának és VADAI Istvánnak mondok köszönetet.

⁸ Lásd: ZSIGMOND Ferenc, *Jókai*. Bp., 1924. 172–222.

talán még az *Erdély aranykora*, a *Tengerszemű hölgy* és *A mi lengyelünk szokta néha kivívni az elismerést*. Jókainak ezek esetében – úgy tűnik – nem volt szüksége arra, hogy saját értelmezésével terelje e műveket a számára oly fontos közönség-siker irányába.

De a lista túlnyomórészt valójában a sikertelennek mondható, közel 20 Jókai regény lajstroma: az *általában sikertelennek, elhibázottnak mondott, ill. a kísérőszövegekkel el sosem látott Jókai-regények halmaza jórészt egybevág*. Vajon Jókai sikertelenségüket látva már lemondott ezekről a szövegekről, mintegy virtuálisan kizárta őket (mint oly sok más)⁹ életművéből és ezért nem kommentálta azokat (mint más esetben tette) a még életében megjelenő összkiadás előmunkálatai során sem, vagy pedig (részben) épp azért tartották régen és tartjuk ma sikertelennek, elhibázottnak ezeket a műveket, mert (részben épp a valamennyire mindig orientáló szerzői kommentár hiánya miatt) olvasói, értelmezői tanácsstalanságban toporgunk előttük?

Sok más értelmezés is elképzelhető persze. Saját – kérdező – megoldásomat mindenesetre nyitva hagyom. Úgy alighanem valamivel hasznosabb.

Nyolc szöveg viszont kettős kommentárt is kapott. Az *És mégis mozog a föld* (1869) az *Egy az isten* (1876–77), és három kései regény: *A lőcsei fehér asszony* (1884), az *Öreg ember nem vén ember* (1900), és az *Eget vívó asszonyszív* (1902) már születésekor kettős kíséretet érdemelt ki, az *Egy magyar nábob* (1853–54), a *Politikai divatok* (1862–63) és a *Szerelem bolondjai* (1869) pedig a Nemzeti Kiadás rendezése során egészült ki az egyidejű, már meglévő kommentár mellett utószóval is (1893-ban, 94-ben, ill. 96-ban). E tények világosan mutatnak rá arra, hogy Jókai pályája és élete vége felé tartva mind sűrűbben érezte fontosnak saját észrevételei csatolását műveihez, akár visszamenőleg is.

E tendencia akkor lesz igazán világos, ha egy pillanatra az összes (egy vagy két kommentárral ellátott, illetve kommentár nélküli) művet, azok életművi (kronologikus) elhelyezkedését megtekintjük. (Bal oldalon a kommentáltak, jobb oldalon a kommentár nélküliek.)

Hétköznapiok (1846)

Szomorú napok (1846–1856)

Törökvilág Magyarországon (1852–1853)

Egy magyar nábob (1853–1854)

Kárpáthy Zoltán (1854)

Régi jó táblabírák (1856)

Az elátkozott család (1858)

Az új földesúr (1862)

Erdély aranykora (1851)

Fehér rózsza (1854)

A janicárok végnapjai (1854)

Szegény gazdagok (1860)

⁹ Pl. „Megvallom, hogy jobb szerettem volna összes munkáimat elébb a kritika rostáján átverni s azoknak egy részét megsemmisíteni. Különösen azokat, a mik nem a magyar történelemből és társadalomból vannak véve; (kivévelt csak a keleti tárgyú műveimre tennék, a miket hasonló szeretettel írtam, mint a saját hazámra vonatkozókat); azután azokat, a melyek egy túlszigázott fantázia alkotásai, meg az alkalmi munkákat; de abban állapodtam meg, hogy azt később egy avatottabb kéz könnyebben megteheti, mikor már nekem nem fáj.” NK 100. *Önéletírásom* (1894) 135.

Politikai divatok (1862–63)

Szerelem bolondjai (1869)
A kőszívű ember fiai (1869)

És mégis mozog a föld (1870)
Az arany ember (1872)
A jövő század regénye (1872–1874)

Egy az Isten (1876–77)
Szép Mikhál (1877)

Egy hírhedett kalandor a XVII. századból
(1879)

Rab Ráby (1879)

Egy játékos, aki nyer (1882)

Bálványosvár (1883)

Minden poklokon keresztül (1883)
A lőcsei fehér asszony (1884)
A kiskirályok (1885)
Három márványfej (1887)
A magyar nemzet története (1887)
A lélekidomár (1888–1889)
Gróf Benyovszky (1888–1891)

Rákóczy fia (1891)

De kár megvéniülni (1896)
A barátfalvi lévita (1896)
Öreg ember nem vén ember (1900)
Eget vívó asszonyszív (1902)

Ahol a pénz nem isten (1904)

Felfordult világ (1863)
Mire megvéniülünk (1865)

Fekete gyémántok (1870)

Enyim, tied, övé (1875)
Az élet komédiásai (1875)

Görögtűz (1877)
Névtelen vár (1877)

Szabadság a hó alatt (1879)

Akik kétszer halnak meg (1881–82)

Szeretve mind a vérpadig (1882)

A Damokosok (1883)

Gazdag szegények (1890 k.)
A tengerszemű hölgy (1890)
Nincsen ördög (1891)

A fekete vér (1891)
A két Trenk (1892)
Trenk Frigyes (1893)
Fráter György (1893)

A mi lengyelünk (1903)

A 39 konkrét szerzői kommentáron összesen 31 Jókai mű osztozik. A kommentált–nem kommentált művek kiegyensúlyozott arányának (31/26) a kronológia rendjében való eloszlása:

[1846] 2/1, 2/2, 3/1, [1860]	= 7/4
[1862] 2/2, 1/2, 3/2, 2/4, 1/1, 1/1, 1/1, [1883]	= 11/13
[1883] 7/3, 1/5, 4/1, 1 [1904]	= 13/9

világosan megmutatja, hogy Jókai pályája kb. 1860-ig terjedő szakaszában nem szívesen bocsátotta műveit kísérőszöveg nélkül útjukra. Az 1883-ig tartó bő és termékeny két évtizedben az értelmezett–független arány kiegyenlítődik. 1883-tól a pálya végéig viszont soha nem tapasztalt mértékben újra megszorodnak a kommentárok, és ekkor születik az egész életművet kísérő két terjedelmesebb szöveg is.

A jelenséget teljesen világossá az a tény teszi, hogy a 39 kísérőszövegből 7 utólag, jóval a művek megjelenése után, 1893–96 között készült: kettő az *Egy magyar nábobhoz* (1853–54), 1858-ban, ill. 1893-ban, a fennmaradó 5 szöveg pedig kivétel nélkül az 1862 és 1883 közötti korszak regényeihez. (1894-ben az 1862–63-as *Politikai divatokhoz*, az 1872-es *Az arany emberhez* és az 1882-es *Egy játékos, aki nyer* című regényhez, 1895-ben az 1862-es *Az új földesúrhoz*, végül 1896-ban az 1869-es *Szezelem bolondjaihoz*.) Vagyis a kiegyensúlyozottnak látszó 1862–83-as korszak eredetileg kifejezetten szegény volt kísérőszövegekben: 18 szerzői kommentárt nélkülöző szövegre mindössze 5 előszó, ill. utószó jutott. Ez azt mutatja, hogy Jókai a Nemzeti Kiadás előkészítése során igyekezett kiegyenlíteni az aránytalanságokat és elsősorban azon korszak műveit jegyzetelte meg, amely addig leginkább szűkölködött a szerző interpretátori jelenlétét tekintve.

Jókai – egész írói stratégiájához illő módon – 1893 és 1896 között összesen 8 kísérőszöveg utólagos megírásával és műfaji emlékezéssel (*A két Trenk, Trenk Frigyes, Fráter György*), 1896 és 1904 között pedig több évtizedes ígéretek teljesítésével (*A barátfalvi lévita*), végső tematikai összeggésszel (*A mi lengyelünk*) és a világmindenséget, jelent, jövőt és múltat illető elveinek utolsó summázatával (*Ahol a pénz nem isten*) úgy látszik arra tett koncentrált kísérletet, hogy végleg önmagába, illetve az explicitté tett szerzői olvasat (az ő szempontjából: *őrző fogságába* zárja hatalmas, de minden emberi számítás szerint immár mégiscsak a szükségszerű végső lezárulás felé közeledő életművét.

A kérdésre, hogy kísérlete sikerült-e, csak akkor adhatunk választ, ha megismerjük önértelmezéseit, s megvizsgáljuk: a szerző interpretációi mennyiben élnek tovább az utókor sokszor oly eredetinek hitt olvasataiban.

Hogy e kommentárok gondolatai mennyiben párhuzamosak az utókor értelmezéseivel, azt – remélhetőleg – látni fogjuk. Az azonban már most világos, hogy Jókai mit várt saját olvasataitól. Amellett, hogy folyamatosan teljes világossággal fejezi ki, hogy mik legyenek a művével szemben megjelenő olvasó attitűd alapvonásai, mintha arról is lennének elképzelései, hogy sokat emlegetett korabeli közönsége milyen módon viszonyul szokásszerűen a szerzői kommentár műfajához.

Az *Egy az isten* kommentárjából (1876–77) úgy tűnik, hogy nem sokat tartott a kísérőszövegek olvasottságáról.

„Ezt ugyan inkább illetett volna egy »Előszó«-ban elmondani; ott senki sem olvasta volna el, s nem lett volna az olvasó figyelmeztetve rá, hogy itt egy fölöttébb unalmas történettel lesz dolga, ami nem fogja megtéríteni a ráfordított fáradságot.”¹⁰

¹⁰ KK 69–70. *Egy az isten* (1876–77) 69–70. 7.

A narrátori hangnak tehát nagyobb népszerűséget tulajdonított, mint a tudós szerzői jegyzeteknek: úgy gondolta, hogy az előszót célszerűbb beilleszteni afféle első, bevezető fejezetnek.

„Jól tudom azt, hogy a tisztelt közönség éppen olyan szívesen olvassa a kritikát, mint a regényt: célszerűség tekintetéből mindjárt egyesítettem mind a kettőt: ezáltal kitüntetve tanulmányaimnak mélyen lerakott alapját; feltárva a kútforrásokat, s lélektani és korfestési magyarázatokkal értelmezve azokat a *rendkívüli és lehetetlennek* látszó eseményeket, amik ez elbeszélést hosszúra nyújtani törekésznek anélkül, hogy a szükségesnél több *archeológiát, geognosiát, botanikát, táj- és jelmezleírásokat vennének igénybe.*”

„Ezáltal megkönnyítem a kritikának a dolgát, és elveszem a kenyerét – ami kettős jó cselekedet”¹¹ – írja viszont például a *Három márványfej* szerzői előszavában (1887). A mélyen ironikus szöveg a kritikáról szólva a forráskutatást, a tudós magyarázó jegyzeteket és az értelmezést említi, amely fogalmak ma inkább a tudós irodalommagyarázat tevékenységi körét jelentik. Elvenni a magyarázók kenyerét, kizárni az olvasói kreativitást, hozzáférhetetlenné tenni a művet – úgy tűnik, hogy pl. a kultikus olvasók e célkitűzésekkel szoros összhangban, ki tudja: tán általuk ihletve cselekszenek.¹² Jókai mindenesetre épp azért ír kritikát 1887-ben, mert az (legalábbis számára) immár népszerűbb műfaj, mint 1877-ben volt és mert ezzel a tettel kizárhatja, de legalábbis megnehezítheti a szerzőtől eltérő olvasatok létrejöttét.

Valószínűleg úgy ítélte meg: megéri a fáradságot a kommentárok írása. Nagyjából egyenletes eloszlásban 21 műhöz összesen 23 előszót, 15 műhöz összesen 16 utószót, kettőhöz, a 1846-ban a *Hétköznaphoz*, 1887-ben a *Három márványfej*-hez pedig testesebb explicit regényelméleti fejtegetést fűzött. Előszavai, ill. explicit fejtegetései mindig egyidejűek, utószavai az 1883-ig keletkezett művek esetében általában utólagosak, utána mindig egyidejűek.

A corpus általánosan tehát úgy jellemezhető, hogy – bizonyos – elsősorban az életmű derekán jelentkező, valószínűleg konkrét korabeli tapasztalatokon alapuló – aggályok ellenére Jókai (az életmű első és utolsó harmadában a művek keletkezésével egy időben, de visszamenőleg folyamatosan) előszavak, utószavak, explicit poétikai kijelentések formájában annotálta fontosabb, vagy általunk (részben talán épp általuk ihletve) utólag fontosnak tartott műveit, az olvasatok preformálásának nyilvánvaló igyekezetével. A Jókait olvasó Jókai történetét elsősorban az 1860 és az 1883 körüli évek tagolják. E tagolódás a régről ismert (általam is többször kárhoztatott) ballisztikus ív mentén rendezi el az életmű most tárgyalandó részét, ám ennek az ívnek a középső pontja nem a legmagasabb, hanem legalacsonyabb: *nem zenit, hanem nadir* – legalábbis ami az interpretátori aktivitás szintjét illeti.

A továbbiakban ennek az aktivitásnak az összetevőit kívánom részletesen elemezni. Kérdéseimet először a beszélő kilétének, majd a regényeket építő alapeszmék, eszközök, témák és szereplők, szerkezeti elvek és a beszélőnek a befogadról vallott véleményének, valamint sajátos, az életművet gyakorlatilag a tetszés jegyében szűkítő olvasási gyakorlatának problémáira irányítom.

¹¹ KK 50. *Három márványfej* (1887) 5. (Az idézetekben sehol nem alkalmaztam saját kiemelést, a citátumok minden speciális jelölése Jókaitól származik. Sz. L.)

¹² Lásd: SZILASI, 1992. 36–42.

II. TÜZETES RÉSZ

II. I. Ki beszél?

Jókai Jókait olvas.

Hogy mit olvas, azt tudjuk. A mondat tárgyként megjelölt „Jókai” szavának jelentése világos: retorikailag *metonymia causae efficientis*, az elkészített dolog helyett annak készítőjét, okozóját, előidézőjét nevezi meg, vagyis a szerző neve itt valójában az életműre, szempontunkból elsősorban Jókai összes regényeire utal.

De ki olvas? És főleg: ki beszél? Mit jelöl az első „Jókai”, a mondat alanya? Narrátort? Ha igen, ugyanazt a narrátort, aki a regényeket mondja? Ugyanaz beszél, aki a regényekben? A kommentárok narrátora mögött a szerző áll? De azonos-e a kommentárok szerzője a regények szerzőjével? Esetleg a narrátoron keresztül maga az ember beszél? Milyen ember? Azonos-e az a Jókai Mór nevű ember, aki a kommentárokat papírra vetette azzal, aki a regényeket írta? Szerző ez az ember? Író? Olvasó? Civil? Kérdéseink számosak.¹³

A kísérőszövegek többnyire (22 esetben) nem szignáltak. A diszkurzus természetesen itt is el van látva szerző-funkcióval – az egész munka Jókai-mű –, ám ezen szövegek narrátora általában közelebb áll az adott regény narrátorához, mint a többié. A *Hétköznapiok* (általában *szerzői kiszólásként*) sokat idézett betétében pl. egyértelműen azonos vele.¹⁴

Néhány szignálatlan önértelmezés ezzel szemben határozottan más: tudós indíttatású, cédulázó-jegyzetelő hajlamú, filosz-beállítottságú, földhözragadtanban fogalmazó, a valódi beszélőhöz közelebb álló narrátort mutat, mint pl. a *Politikai divatokban*,¹⁵ a *Bálványosvárbán*,¹⁶ vagy a *Gróf Benyovszkyban*.¹⁷

A *Hétköznapiok*hoz hasonlóan közel áll viszont (ha nem azonos) a regény és a kommentár narrátora a *Régi jó táblabírákban*, a *Szerellem bolondjai* és az *És mégis mozog a föld* előszavában, az *Egy játékos, aki nyerben*, a *Szép Mikhálban*, a *Rab Rábyban*, a *Kiskirályokban*, a *Lélekidomárban*, a *Rákóczy fiában*, a *De kár megvénülniben*, az *Öreg ember nem vén ember* előszavában és utószavában, az *Eget vívó asszony szív* elő- és utószavában, az *Egy az isten* előszavában és az *Ahol a pénz nem istenben* is.

Tizenegy kísérőszövegét Jókai ugyanúgy szignálta, mint regényeit: a szerző neve Jókai Mór. Jellemző, és eddigi megállapításainkat erősítő tény, hogy ezek közül kilenc korai, 1870 előtti. (Az 1896-os *Barátfalvi lévita* a 38 évvel korábbi *Elátkozott családhoz* kapcsolódik, a szignók is megegyeznek; hangsúlyozottan ugyanaz a Jókai teljesíti a folytatásra tett ígéretet, aki 1858-ban az utószóban beszélt és aki mindkét regénynek is szerzője egyben. A másik kései, szignált kivétel a *magyar nemzet története* 1887-ben. A népiskolák használatára írt hazaszeretékézikönyv, regényes rajzok gyűjteménye, műfajilag elválik az életmű többi részétől, a szignó viszont határozottan az életmű részének tételezi, belül tartja annak határain. Feladata tehát elsősorban klasszifikációs jellegű.)

¹³ A továbbiakban Michel FOUCAULT klasszikus tanulmányának (*Mi a szerző?* Világosság, 1981. 7. Melléklet. 27–35.) fogalmaival igyekszem dolgozni.

¹⁴ KK 1. *Hétköznapiok* (1846) 147–148.

¹⁵ KK 14. *Politikai divatok* (1862–63) 472.

¹⁶ KK 43. *Bálványosvár* (1883) 222.

¹⁷ KK 52–53. *Gróf Benyovszky* (1888–1891) 5.

A Jókai Mór szerzői névvel szignált kísérőszövegekben (legyenek bár egyidejűek vagy utólagosak) általában hangsúlyozottan a regények szerzőjével azonos szerző beszél. Kitüntetetten a *Törökvilág*¹⁸ és a *Nábob*¹⁹ kommentárjaira jellemző ez, de a példákat még szaporíthatnám. Mindenesetre úgy tűnik, hogy a szerzői névvel külön is megjelölt kísérőszövegek (a fenti két példához hasonlóan a *Kárpáthy Zoltánban*, a *Régi jó táblalabirákban*, *Az elátkozott családban*, a *Politikai divatok* előszavában, a *Szerélem bolondjai* utószavában, *A jövő század regényében*, és az *És mégis mozog a föld* levél formában megírt előszavában is) elsősorban a regényszerző megjelenítését szolgálják, ill. a szerzői jelenlétet erősítik – immár explicit kommentárok formájában. A szerző előlép és (magát leggyakrabban „a regényíró”-ként emlegetve) határozott olvasói attitűdöt javasol, és mintát ad saját regényszövegeinek olvasásához.

Hat kísérőszöveget Jókai másképpen szignál, mint a hozzá tartozó regényt. A *Szomorú napok* szignója „Jókai”, a szöveg beszélője a narrátorhoz áll közel.²⁰

Az *új földesúr*²¹ és *Az arany ember*²² utólagos utószavát Dr Jókai Mór szignálta, mindkettőben határozottan jelenik meg a valóságos író, a tulajdonképpeni beszélő, az akadémiai doktori címmel megjutalmazott regényíró, a (kultikus indítatású szerzőktől gyakran gyalázott) címeire oly büszke ember.

Az író beszél *A lőcsei fehér asszony* bevezető jegyzetében is J. M. szignóval, a *Három márványfej* disputájában viszont a Kritikussal szemben mindvégig a Szerző vitázik, s ugyanez a szignója az *Egy az isten* című regény egyidejű utószavának is. A „szerző” megjelölést Jókai nagyjából mai irodalomelméleti fogalmainknak megfelelően használja.

Végül megemlítendő, hogy a terjedelmesebb szövegek közül a *Negyven év visszhangjának* aláírása Jókai Mór, az *Önéletírásom* szignálatlan. Az előző beszélője mintha a szerző és a valós író között ingadozna, az utóbbi határozottabban kötődik a valós beszélőhöz, de néha belép a szerző is. A regényekből ismert narrátor mindkét szövegen kívül reked, távol marad.

Összegezve: Jókai kommentárjaiban határozottan elkülöníteni látszik a fiktív elbeszélőt, a szerzőt és a valódi író. A valódi író jelölése számára a köznapi címeket, emlékeket, személyes élményeket, életrajzi tényeket, a szerzőre a bevett szerzői nevet, a regények beszélőjével azonos narrátorára a jelöletlenséget választotta, választásait a kommentárok aláírásában meglepő következetességgel érvényesítette. Másfelől azonban nem tagadható, hogy a fenti megállapítások csupán tendenciájukban érvényesek. Azt mondhatnánk inkább, hogy bizonyos típusú jelölések esetén a szerző, az író vagy regény-narrátor uralja a kommentárban uralkodó beszédmódot, a kommentár beszélője egyikhez vagy másikhoz áll inkább közel. (Ez a folyamatos ingadozás fokozottan áll a két kései, terjedelmesebb szövegre.) Kronológiailag a hangsúly apránként eltolódik a szerző által uralt kommentároktól a regények narrátorához közelebb álló értelmezések felé. A valódi elbeszélő a fentiekhez képest felettebb ritkán van jelen.

¹⁸ 8. KK 4. *Törökvilág Magyarországon* (1852–1853) 5.

¹⁹ KK 5–6. *Egy magyar nábob* (1853–1854) 256.

²⁰ KK 2. *Szomorú napok* (1846–1856) 238.

²¹ KK 13. *Az új földesúr* (1862)

²² KK 24–25. *Az arany ember* (1872) 292.

Eszerint Jókai az életmű vége felé haladva mind gyakrabban és mind határozottabban közelítette a kommentár beszélőjét a regényéhez, a kísérszöveget ezáltal is egyre inkább beleolvasztva a fikcióba, a tudományt egyre inkább elegyítve az irodalommal. Ahogyan regényeiben természettudományos ismeretek és történeti forrásokból vett adatok irodalommá tételével, hasonlóképpen itt (a szignálatlan kísérszövegekben) is egy hatalmas, egységes, nyelvi és logikai jegyeiben azonos szövegmező létrehozására irányuló törekvés látszik kirajzolódni.

Bár nem gondolom, hogy a beszélő mibenlétéről, ill. a kommentárok kronológiájából levonható mozgásokról, hangsúlyeltolódásokról tett fenti megállapítások haszontalanok lennének, a továbbiakban egységesnek tekintem a *corpust*, nem teszek különbséget a beszélők között, történeti kérdéseim nem lesznek.

A szinkrón vizsgálatot maga az anyag indokolja: meggyőződésem, hogy Jókai közel hatvan éven keresztül ugyanazt az olvasatot szorgalmazta – mások által oly sokféleképpen tagolt – életműve kapcsán. Értsünk most e felettébb tartalmas (vagy ha tetszik: teljesen üres) tulajdonnév alatt bármit: életművet, szerzőt (ezen meg tetszés szerint akár a kifejeződés gyújtópontját, akár az írás egy bizonyos egységének elvét, akár az ellentmondások enyészpontját, valamiféle *coincidentia oppositorumot*), írórt vagy narrátort, a legfontosabb célkitűzés Jókai egységének, egységességének, mozdulatlan örökkévalóságának bizonyítása volt.²³

Aligha hihetem, hogy mindentől független lenne Jókai irodalmi kultusza, vagy egyáltalán bármiféle közelítés, ami egységes magyarázóelvet feltételez a hatalmas életmű háttérben.

II. II. Mit mond?

1. Olvasói alapvek

1. 1. Műfaj

Amit Jókai olvas, az műfaját tekintve regény. Értelmezőivel ellentétben Jókai majdnem minden művét regénynek tekintette, akként olvasta azokat, pontosabban: olvasás közben a regény-műfaj sajátos (a konvenciókat gyakran megsértő) alesetének tekintette őket, interpretációjuk közben e sajátos műfaji aleset előírásait explikálta és alkalmazta velük szemben.

Az eltérések attól a regénytípustól, amit Jókai tipikusnak és elterjedtnek tartott, felettébb számosak. Jókai olvasata szerint a Jókai-regény pl. lemond a gonosz szereplők halálában kifejeződő költői igazságtételről, s a szereplő halálának, bukásának nyomán kialakuló olvasói rokonszenv kegyét fenntartja a „kedvesebb alakok számára”.²⁴ Gyakorta elmarad a narrátori zárszó,²⁵ néha hézagos a történet, („köztudomású tényeken átugrik a mese”), hiányos a jellemzés, a narráció csak a végkifejletre koncentrál, túlzottan allegorikus, anakronisztikus és

²³ Leggyakoribb szavai a kommentárokból ehhez illően: *van, minden, egész, nagy, én, magyar, ember, két, jó*. A lista – megítélésem szerint – már-már parodisztikusan jellemző.

²⁴ KK 9. *Kárpáthy Zoltán* (1854) 241.

²⁵ I. m. 241.

hazafiatlan.²⁶ A regény végső alakjának létrehozásakor gyakran idegen tényezők (pl. politika, cenzúra) játszanak közre.²⁷ A valószínűség megteremtésének kötelme itt abszolút érvényű, tehát a jövőben és a múltban játszódó történetekre is érvényes.²⁸

A Jókai által tipikusnak tartott regénytől való eltérések néha oly nagyok, hogy a kommentár valójában már nem is tartja regénynek a kommentált szöveget, saját műfaji megnevezésre azonban sosem vállalkozik, ha mégis, akkor mintha az lenne a cél, hogy az új megnevezést ne lehessen egykönnyen értelmezni.

„Miután kiadóm ajánlatát elfogadtam, ilyenforma előleges tervet adtam át neki e megírandó mű felől:

Ez a mű nem regény lesz.

Tehát micsoda?

Egy rendkívüli alak élettörténetének a megvilágítása.”²⁹

„Először azt a címet akartam adni ennek az izének (mely, fájdalom! rám nézve nem regény), hogy »egy becsületes ember gonosztettei«. Mert hát én az vagyok: becsületes ember; egyéb címem sincs: se »tisztelt hazafi«, se »szeretett polgártárs«, se »elismert szakférfiú«.”³⁰

„De még furcsább a címhatározó: »Képzelt regény«.

Hát vannak nem képzelt regények is?

Ennek az értelme az, hogy ezek a történetek csak az írójukra nézve képzeltek; de valósággal mind emlékezetben élő történetek, amikbe aztán a szerző beleképze-
zeli magát.”³¹

Másfelől ugyanakkor az a valami, amit Jókai regénynek nevez, egy bizonyos értelemben *vadon terem*: a természet ajándéka, eredendő adottság, eleve létező a tapasztalati valóságban, valamiképp *a tapasztalat természetes formája*. Vagy leg-

²⁶ Pl. „Valószínűleg föltűnik az olvasónak az a sok hézag, ami e regény folyamatán elárulja magát. A történet, mely egy irányban megindul, egyszerre csak más irányt vesz; az elbeszélés ott, ahol legérdekesebbnek ígérkezik, hirtelen letörik, s új fejezetbe csap át. Köztudomású tényeken átugrik a mese, s lesz belőle *mese*, ahol lehetne igaz történet: érdekesebb a költött dologknál. A jellemek széles alapon vannak megkezdve, s erre az alapra alig van valami fölépítve. A nagy, dicsőségteljes harcból, mely a szereplő alakok tisztító tűzét képezte, semmi sem jut érvényre, csak a végkatasztrófa; az is csak allegóriákban, amiknek a sorai között kell keresni a komoly valót; a történelmi háttér pedig egészen elvész, a korrajz elhalványul, az előadás hangulatában a hazafias lendület kerültek.” KK 14. *Politikai divatok* (1862–63) 471. Az előadás módja tehát mintha ellenpontozná a gyakorta szokványos cselekménymenetet. „A szokott triviális történet. Az ideál, a szép hölgy nagy veszélybe keveredik, s abból őt a másik ideál, a hős kiszabadítja; azután a hála érzetéből kifejlődik a szerelem, végül egymáséi lesznek, s az emberi lehetőség határáig boldogok.” KK 69–70. *Egy az isten* (1876–77) 5.

²⁷ Pl. i. m. 477., KK 17. *Szerellem bolondjai* (1869) 446–447. Külső adalékként (a *Minden poklokon keresztül* egy szövegmódosításához) lásd: MIKSZÁTH Kálmán, *Jókai ötletei és leleménye. Mikszáth Összes Művei*. (Szerk.: REJTŐ István) 83. kötet. *Cikkek és karcolatok*. XXXIII. (Sajtó alá rendezte: S. FÜRTH Éva–REJTŐ István) Bp., 1988. 8–10.

²⁸ „Ez a regény egy olyan koreseményt fog előadni, mely »még« nem történt meg, s küzdeni fog a nehéz feladattal, úgy rajzolni tényeket és alakokat, a jövő korszak kül- és belvilágát, hogy az olvasó azt mondja rá: ez még megtörténhetik!” KK 18. *A jövő század regénye* (1872–1874) 5., ill. „Kritikus. De hát hogyan kerültek Ninivéből Dalmáciába ezeknek a zsidó hitregebeli hősöknek a csontmaradványai: kétezer esztendei földben pihenés után? – Előre kijelentjük, hogy holmi csodatételeket nem fogadunk el: vagy tessék azt írni az elbeszélés alá, hogy »legenda«: akkor más megítélés alá esik; de ha regény, akkor reális, circumstantialis, minuciózus magyarázatot követelünk. Tehát ilyenformán a lorettói és tersatói kápolna szállításmódja ki van zárva.” KK 50. *Három márványfej* (1887) 7.

²⁹ KK 52–53. *Gróf Benyovszky* (1888–1891) 7.

³⁰ KK 62. *De kár megvőnnülni* (1896) 5.

³¹ KK 64. *Öreg ember nem vén ember* (1900) 5.

alábbis: Jókai számára a valós tapasztalatok egésze, a való világ eleve szöveg-szerűen (csekély módosítás után) regényszerű szerveződésben jelenik meg.

„Maga a családomnak a czimere is egy kész regény. Ütközet volt a magyar király és a török vezér között. Egy fiatal zászlótartó felfedezi a királynak, hogy a spanyol tüzekek meg vannak vesztegetve az ozmanoktól; szándékosan rosszul lőnek. »Lőj te jobban!« mond neki a király. Erre a zászlótartó odalép az ágyúhoz, célbaveszi a török vezér sátorát s úgy odatalál a szakállas golyóval, hogy a vezér halva terül el. Ez mind le van festve a czimerpaizsunkon: a zászlótartó az ágyúval a veres mezőben, alatta a török tábor a félholdas sátoiraival, a vezér a középsátorban: csak egy fiatal hajadon hiányzik még (az én praesumtiv ósanyám), a ki a koszorút a hős zászlótartó fejére feltegye, s kész a regény.”³²

A Jókai-regény speciális vonásait Jókai részben az irányregény műfajával magyarázza. Néhol minden regényét, néhol csupán néhány kitétetett, magyar témájú művét nevezte irányregénynek, de mindenképpen úgy gondolta, hogy „a társadalmi eszméknek keresztülvitele felszabadít a művészi formák alól”. Magyarán műveinek alapvető formai tulajdonságait egy alapvetően formátlan forma formái sajátosságaival magyarázta, pontosabban egy olyan műfajt hívott segítségül, amelynek formája (ha van) nem művészi, hanem művészen kívüli eszmék által alakítatik. Művészi szempontból sok tekintetben formátlan regényei mindenestre egy speciális műfaj előírásait követik, azoknak megfelelnek, egyéb előírásokat viszont szinte teljes mértékben negligálnak. Ha valaki olyan művészi előírást választ (vagy tulajdonít) műveknek, amely felszabadít a művészi előírások kötelme alól, akkor a szöveg egyszerre foglal el művészen belüli és kívüli pozíciót, az olvasót elvárásainak folyamatos építésére és rombolására kényyszerítve. Jókait olvasni nem lehet unalmas.³³

1. 2. Kontextus

Rendhagyó regényeihez Jókai elsősorban angol és francia kontextust javasol, azokkal együtt olvasva látja magát érthetőnek, életművét kontextusukban nem tartja, és alighanem *csak kontextusukban nem* tartja magányosnak.

Saját olvasata szerint az angol regényírók második vonalába tartozik. Egy őket ért támadásnak köszönhetjük egyik legvilágosabb regényelméleti hitvallását. A most következő hosszabb idézet – úgy érzem – nem szorul magyarázatra.

„A legújabb, különösen angol regényírók ellen azt a vádat hallottam sokszor kimondatni, hogy az életnek nagyon hű tanulmányozása által háttérbe szorítják az eszményvilágot.

³² NK 100. *Negyven év visszhangja* (1883) 123–124.

³³ „Rosszalkák, hogy az első kötet, tehát a regénynek egynegyed része, csupa epizódokból áll. Én magam sem találok számára mentséget; hanem azt hiszem, hogy ez aránytalanság talán minden irányregénynél megvan, ahol a társadalmi eszméknek keresztülvitele felszabadít a művészi formák alól. A mesét illetőleg tulajdonképpen az egész első kötet egészen el is maradhatott volna, ha alakjaim jellemzésére okvetlenül nem szükségeltetnék.” KK 6. *Egy magyar nábob* (1853–1854) 255–256. „Hiába mondják nekünk, válasszátok külön a magányéletet a közélettől; tudjatok érzelmek lenni, mint a német, praktikusok, mint az angol, elmések, mint a francia – költők azok, anélkül, hogy politizálnának. Írjatok úgy, hogy az elmondott mese ne legyen feltűnően magyar történet, tele a közélet lármájával; hogy tudja azt élvezni akármi nemzet szülötte is, egyszóval: ne írjatok mindig irányregényt. Nem lehet szót fogadnunk; lehetetlen az.” KK 14. *Politikai divatok* (1862–63) 5–6.

Mint hogy magam is ez iskola követője vagyok (mintegy hat év óta), nem azon magasan álló szellemek, hanem saját csekélységem védelmezésére a vádból nekem is jutó osztalék ellenében, felelek valamit.

Költőnek az életet kell tanulmányozni, mert az élet a poézis; nem az ideállét.

Az ideállét meghatározta a szépség kígyóvonalát; az élet ugyanazt ezerfelé hajtogatja, idomítja, és az mindig szépségvonal lesz.

Az eszményvilágnak van két alaja: egy jó, egy rossz, egy szép, egy rút, egy ártatlan, egy bűnös; az életnek van milliő.

Az idealizmus megtanítja a költőt az alvó ember munkájára, aki álmokat teremt; az élet megtanítja őt az Isten művére, aki élőket alkot.

Azért legélvezetesebbek mindig azok a művek, mik az írónak saját élményeivel vannak kapcsolatban.

Azt mondják, hogy így könnyű a költés, nem kell hozzá egyéb, mint figyelmes szemlélődés, jó emlékezet és ügyes toll; míg amott titokszerű áthévelés, merész képzelet és alkotó erő szükséges.

Azt felelem, hogy az élet poézisa többet kíván az ideállét költészeténél, mert alakjainak korlátlan ura, kitűz nekik egy célt, ami felé azok egyenesen haladni tartoznak; ad neki vért, kedélyt, gondolatot, amilyet akar; míg amannak élő alajai önkakarattal bírnak, s mégiscsak a költő lelkesülése által élnek, pedig azt a lelkesülést is ők idézik elő.

Az élet ezeroldalú árnyalatai nem lehetnek az íróra behatás nélkül; kell, hogy azokra visszaemlékezék; hogy midőn fantáziája tervét kiegészíti, a minden egyes helyre külön odaillő alakok eszébe jussanak.³⁴

Természetesen az, hogy Jókai az angol regényírói iskolát sugallja valós irodalmi környezetének, még nem jelenti azt, hogy mindenben azonosul azzal. Az angol történelemszemlélet feltételezett sajátosságait például nem tekinti magára nézve kötelező érvényűnek, ennek kapcsán pedig hirdeti az író mindenféle „historikus nézet”-től való teljes szabadságát is.³⁵ Ezzel persze mellékesen azt is feltárja, hogy az oly nagy jelentőségű korszak-háttér is a magukat tudományosnak nevező ismeretektől függetlenül, önelvű fikcióként építi meg magát, és mint ilyen alakítja a cselekménymenetet.

Jókai nagyszámú angol témájú utalását és a regények angol kiadásaira fordított kitüntetett figyelmét most nem dokumentálva, csupán egy összefoglaló jellegű bekezdést idézek, amely az irodalmi *hatás* hagyományos fogalma mellett még mindig kitarotknak bizonyíték vagy biztatás lehet Jókai regénypoetikájának angol (és francia) eredetét illetően.

³⁴ KK 11. *Az elátkozott család* (1858) 272–273.

³⁵ „Az idemellékelt jegyzeteket nem abból a célból bocsátom az olvasóközönség elé, mintha előre el akarnám magamat sáncolni a műbírálatnak azon ostroma ellen, melyet regényeimnek történeti háttere és azáltal a mesevázat ellen szokott megindítani. Először is nem követelem a regényíró számára azt a jogot, hogy a históriáíróval versenyezzen, másodsor nem ismerem el azt a kötelezettséget, hogy a regényíró a historikus nézeteinek a maga alkotását alárendelni tartozzék. A műsák közül egyedül Klio az, aki nem »szent«. Ő nagyon is emberi lény. Vulgívagább Venusnál. Kacérkodik minden nemzettel. Ugyanazt a történetet másképp mondja el a franciának, másként az angolnak. A költészet műzsája, mikor igen nagy szellemekkel kötött szövetséget, ezt a nényt igen alárendelt szerepre használta. – Az »Orleansi szűz«-et Schiller egy szentnek, Shakespeare egy bukott leánynak mutatja be, s mindkettőnek a műve költői remek, bár mindkettő alkotásánál nagy lemondásba kerülhetett a történelem műzsájának segédkezet nyújtani. Ha Stuart Máriát Shakespeare írta volna meg, bizonyosan Erzsébet lett volna benne a hősnő és Mária a szörnyeteg. Az angol »Klio« úgy diktálja azt.” KK 69–70. *Egy az isten* (1876–77) 363.

„A legelső regény, melyet olvastam, Scott Walter Ivanhoeja volt magyar fordításban. Németül már akkor tudtam jól: Pozsonyban tanultam meg, mint cseregyerek. (Az a szép szokás volt akkor, hogy a pozsonyi német családok komáromi magyar családokkal kicserélték a gyerekeket, fiút fiúért, leányt leányért egy pár esztendőre: ez volt a legjobb tanrendszer a nyelvtanulásra). Én azonban előszeretettel viseltem az angol és francia költők iránt. Tizenöt-tizenhat éves koromban megtanultam angolul és francziául grammatikából nyelvmester nélkül, – hogy Boz Dickenst és Coopert olvashassam eredetiben. A francziák közül első volt Hugo Victor, a kit megkedveltem. Boznak még akkor csak egy regénye volt nálunk kapható: a »Pickwick-klubb«. Coopertől az »Utolsó Mohikánok«, Hugótól »Bug Jargal« és »Han D’Izland«. Ezekhez jött később Sue Eugen, kinek exotikus regényei (többek közt a »Női kékszakáll«), végzetes szuggesztíóval voltak a fantáziámra. Dumast legkésőbb ismertem meg a Trois musquetaires-ből. A mint azonban Shakespeare több művét megszerezhettem: Lear királyt, III. Rikhardot, ez az olvasmány végképen holdkórossává tett a nagy irodalmi planétának. Jogász voltam a kecskeméti kollégiumban, Petőfi pedig színész egy ott letelepült vándortársulatnál. Neki is jelent már meg két verse a lapokban. Együtt álmodoztunk elérhetetlen dicsőségről és a mellett tanultunk angolul, francziául. Megtettük azt, hogy lefordítottuk Lear királyt és aztán rábirtuk a kecskeméti közönséget, hogy Shakespeare darabjára a színházat megtöltse és tapsoljon Lear királynak! – Az a túlvilági mámor, a mit a fölséges szellemóriás ihlete támasztott agyamban, mentheti azt a vakmerőséget, hogy én, a tizenhét éves gyerek, egy dráma írására vállalkozzam (mindjárt a legmagasabban kezdve); megirtam a »Zsidó fiú« című szomorújátékot, melynek hőse »Emericus Fortunatus« II. Lajos király kincstárnoka s azt beküldtem a magyar tudós akadémia drámai pályázatára. És a tudós akadémia ezt az én első művemet dicsérettel tüntette ki, sőt a pályabírák kisebbsége (Vörösmarty, Bajza) a száz aranyos jutalomra ajánlotta.”³⁶

1. 3. Eszmekifejezés

„ »Mégköltés«: ez megint új szó. Én csináltam. Azért csináltam, mert eddig nem volt, s szükség volt rá. Írókra nézve ez műszaki kifejezés. Meghatározója annak az agyműködésnek, amíg az író egy alapeszméből, amit tárgyaul elfogadott, egy egész művet megalkot.

Kissé mókás helyzet ugyan, ha elképzeljük, hogy ül az a romantikus tollas azon a tiggömbön,* [* Ézt a szót egy nevezetes írónőtől sajátítottam el, aki a tyúkot »kakasno« névvel jelzi.] saját fantáziája melegével iparkodva azt kikölneni, s maga sem tudja, hogy mi lesz belőle, ha kikel. Talán kakukk? Vagy éppen lidérc (baziliszk)? A realiztikus tollas már komolyabban végzi; a tapasztalat, az életismeret egyiptomi kemencéjébe rakja be az eszmetojását, aminek a hégára már rá van

³⁶ NK 100. *Önéletírásom* (1894) 137–138. (Az emlegetett Lear-fordítás tényleges létrejötte felől az irodalomtörténetírásnak vannak bizonyos kételyei.) Hasonlóképpen NK 100. *Negyven év visszhangja* (1883) 129.: „Petőfi befolyása nagy tényező volt pályám kezdetén. Az ő fényes sikerei buzdítottak engem is. Bámulói voltunk mind a ketten a francia romantikusoknak, azután Shakespearenek, Byronnak, Shelleynek; – első műveimen észrevehető a Hugo Viktor és Sue Jenő bálványozása; csak a humorisztikus munkáknál érvényesül valami önállóság. Kerestem a rendkívüliséget, a soha meg nem történteket. Ambitíóm volt, olyan helyeken járni, a hol még Pegazus patkója nyomot nem hagyott.”

írva a név: 'Crèvecoeur', a hévmérő szerint aláfűt, s bizonyosra működik³⁷ – írja Jókai *A magyar nábob megköltése* című kommentárjában.

Az olvasó Jókai szerint teljesen nyilvánvaló, hogy a tojás előbb volt, mint a tyúk: az alapeszméből szerinte oly módon nő ki az egész regény, ahogyan tikgömbből a kakasnő, kakukk vagy lidérc. Az interpretáció formájában megjelenő szerzői szándék fortélyosa itt abban áll, hogy a mű jelentését a szerzői tulajdonban lévő eszmetojással tételezi azonosnak azonosnak: az olvasat célja az alkotói folyamat végrehajtása – visszafele: mi volt a tojásban? Az olvasót tehát (nem is túl finoman) ismét abba az irányba löki a szerzői olvasat, hogy a a szöveg végső jelentését a szerzőnél keresse. Hiszen a tikgömb a tollasé.³⁸

³⁷ KK 5–6. *Egy magyar nábob* (1853–1854) 258.

³⁸ Jókai 1894-ben, tehát az *Önéletírás* évében írt egy *Ötven év visszhangja* című szöveget is. Eredetileg a Nemzeti Kiadás *Breviárium* kötetébe szánta, de később visszavette a kéziratot és elállt eredeti tervétől. Révay Mór János a *Hátrahagyott Művek* utolsó kötetébe szánta, végül Jókai 100. születésnapjának nagy ünnepén jelentette meg, külön kötetben. Ez a szöveg a tíz évvel korábbi *Negyven év visszhangjával* teljesen azonos, (ezért nem tárgyalom külön), ám tartalmaz egy rövid, összefoglaló listát az életműben fellelhető „eszmék”-ről. Tekintve, hogy ez a lista szempontunkból a Jókai által az életmű egészéhez felkínált egyik legfontosabb (és mindenképpen a legdirektebb zsarnoki szándékkal átadott) megoldási kulcs, a betoldást egészében idézem:

„Ez ötven év alatt bizonyára sok mindenféle eszme megfordult a fejemben a mi regényeim meséjét dicsérei, ezek az én alakjaimnak a szárnyai.

Most azt gondoltam, hogy ezeket a szárnyakat kitepem s aztán (ki nem látott még pillangó szárnyakból összerakott képeket?) ilyen képeket csoportosítok belőlük.

Íme a csoportok:

Szerelem.

Költészet.

A nők ereje és gyöngesége.

A férfiak ereje és gyöngéi.

Árulás.

Hit. Reformatio. Hitetlenség.

Háború. Béke.

Égbenjárás.

Korteszvilág.

Párbaj.

A nihil.

A muzsáj.

A bor.

Napoleon, francziák.

Orosz dolgok.

Törökök.

Czigány.

Tetszhalál.

Titkos törvények.

Összeesküvők.

Franciaország.

Vasút.

Órdög.

Régi istenek.

Korteszkedés.

Házasság.

Megcsalt férj.

Diákélet.

Dalmatia.

Országház.

Szenvedések. Öngyilkosság.

Jellem, becsület.

Szabadság. Dicsőség.

A család. Elválás.

A szív kis világa.

A költő világa. Hazas: eretel.

Tudós, hírlapíró, lángesz.

Szenvedélyek.

Kétségek.

Forradalom. Reactio. Bukás.

A magyar ember.

Nagy emberek.

Társadalom.

A pénz. A nyomor.

Bölcsesség és mohóság.

Kereskedés, munka.

Gazdaság.

Történelem.

Régi emberek.

Külföld.

A pápa.

A pap szív-világa.

Színészet.

Festészet.

Ügyvédek.

Az ifjúság.

Urak, úrfiak.

Nemzeti hadsereg.

Politika.

A játék.

A szent természet.

A tenger.

Más népek.

Kóbor eszmék.”

Étvágygerjesztől – hogy úgy mondjam – Jókai néhányszor világosan kifejti, mi is volt a valódi alapeszme,³⁹ és folyamatosan tudatosítja azt is, milyen konkrét hatásokkal van az efféle építkezés a szokványos regényszerkezetre: minden kimarad, ami nem az eszme által vezérelt, és minden bekövetkezik, amit az eszme követel. Például az eszméből eredő szükségszerűség hiánya miatt marad el (mint láttuk) a narrátori végszó,⁴⁰ és lép a „költői igazság” helyére a „költői szükségszerűség”.⁴¹ (Az eszme szükségszerűsége a művészi forma felett azonban kizárólag a regényre áll, „a drámánál a színpadi hatás parancsol”.⁴²)

Az alapeszme szerencsére konkrét szöveges formát ölt: gyakorta nem más, mint a végkifejlet,⁴³ hordozója pedig mindig a főhős. Alkotói és olvasói gond csak akkor adódik, ha a hőst választott alaknál „nem találjuk meg eszejárásában az egybefüggő láncolatot”. Kellő alapossággal azonban mindig megtalálható (s épp ez a feladat – szerzőnek az alkotáskor, olvasónak az interpretációban) az eszmék belső magja, a végső eredő – akárcsak a szerző hagyományos és (Jókai által is vallott) felfogásában.⁴⁴

Amikor a vezéreszme „kiszerved” és az ellentétek elsimulnak, akkor a mű kész: folytatható ugyan, de már csak mint egy másik, részben önálló szöveg.⁴⁵

Égésében véve az eszme szükségszerűségének való megfelelés, ill. a választott idea nagyszerűsége minden esetben ellensúlyozza az eszmei következetességéből eredő formai hibákat és általában mellékessé tesz mindenféle esztétikai szempon-

³⁹ Pl.: „Egy alapeszme keresztülvitelével kívántam megküzdeni: »Nemes irányú nevelés mint adhat oly lelki önállóságot gazdag ifúnak, hogy ha véletlenül egyszerre mindenét elvesztené, mégis fenntarthatná magát azon magason, melyen azelőtt állt?«

»Hogy akinél ész, jellem és jó szív szövetkezett, arra nézve nincsen bukás az életben, mert ha egy pályáról elűzetett, másikon siethet feltett célja felé.«

»Hogy a leggazdagabbnál is többet ér az, amit belül, mint amit kívül bír.«

»Hogy egyik erény a másiknak szülője: aki jó honfi, az jó emberbarát is, aki a közügyekben igazságos, az magánügyeiben is az.«

Ez eszmék körül képzeltem alakítani az egész regényt.” KK 8–9. *Kárpáthy Zoltán* (1854) 238. Lásd még: KK 25. *Az arany ember* (1872) 293–294. Az alapeszme fontosságának külső indoklásához: KK 18–19. *A jövő század regénye* (1872–1874) 12.

⁴⁰ KK 9. *Kárpáthy Zoltán* (1854) 241. Lásd a 25. jegyzetet.

⁴¹ „Ily felfogással a költői gaszág helyébe a *költői szükségszerűség* lép. A legkedvesebb alakok szenvednek és meghalnak, nem azért, mert megérdemelték, nem is a sors, nem is a költő *szeszélyéből*, hanem az eszme kényszerűségéből, mely őket eszközeiül választá. A *Megváltó* élete és halála legvilágosabb és legnagyobbszerű magyarázata e mondásnak.” KK 8–9. *Kárpáthy Zoltán* (1854) 240. Külön felhívnam a figyelmet a kultikus gyakorlatban aztán oly nagy népszerűségnek örvendő bibliai párhuzamra. Az életművel kapcsolatban szerzői biblia utalásokhoz lásd még: KK 50. *Három márványfej* (1887) 6., 36., ill. KK 64. *Óreg ember nem vén ember* (1900) 5.

⁴² „Ha drámának dolgoznám fel ezt a tárgyat, akkor másként végezném azt be; drámánál a színpadi hatás parancsol. Ott a végkatasztrófa előtt megjelentetném Mihál atyját, aki felderitené, hogy Henrik csaló volt: a »si fuerit dolus« szerint házassága nem volt érvényes Mihállal, és így Mihál és Bálint nem követhettek el házasságtörést, s ezzel Bálint nagy diadallal vinné el a vérpadról megszabadított Mihálját; s hiszem, hogy ez így nagyon tetszenék, de a korrajznál kötelezett a fölvetett eszme megtartani az alaphangot, s végezni így, ahogy valóban végződött, s legfeljebb az elegiacus hanggal adni elégtételt annak az érzésnek, amivel a hasonló történeteket a mai szelíd erkölcsi nézetek fogadják, *míg a múlt kor nézeteit azok a fejezetek elé írt mondatok fejezik ki*, amiknél éppen ez okból megtartottam a régi írásmódot (kissé régebb modorút is, mint akkor divott).” KK 32. *Szép Mihál* (1877) 307.

⁴³ KK 24–25. *Az arany ember* (1872) 294.

⁴⁴ KK 52–53. *Gróf Benyovszky* (1888–1891) 7–9.

⁴⁵ KK 63. *A barátfalvi lévita* (1896) 5.

tot.⁴⁶ A mű értékét az alapeszme önértéke, és kifejtésének alapossága szabja meg. A kifejtés alapossága biztosítja az eszme olvasói elérhetőségét. A fellelt eszme pedig igazolja a gyakorta formátlan formát.

A megértett mű *feltétlenül tetszik*. A szerzői interpretációk az eszme (gyakran: egy közhely – hiszen mindenkinek *tetsző igaza* csak a közhelynek lehet): egy már-eleve-ismert gondolat, egy erkölcsi parancs, egy morális tantétel, egy szívbe vésett tanítás, egy bölcs mondás, sententia gyakori felfejtésével eleve sikerre predesztinálják a művet.

1. 4. Okság

Ha az eszme és a regényszerkezet konkrét elemei között a legszigorúbb értelemben vett (bár nem kifejtett) szükségszerűség az összekötő kapocs, akkor a lazább kapcsolatot jelző, okra irányuló hagyományos kérdés helyét értelem-szerűen másutt kell keresnünk. Abból, hogy a szokott helyen (a narráció elemei között) nem találjuk, még nem következik, hogy egyáltalán nincs jelen.

Jókainál az okra irányuló kérdések az alapeszme tisztázását, pontosítását szolgálják. Első funkciójukban magának az alapötletnek a mibenlétére világítanak rá, a retorikában az ügy feltárására irányuló hagyományos kérdéssorozat funkcióját helyettesítik.⁴⁷

Az okra irányuló kérdés másik funkciója az alapeszme eredetének megállapítása, hogy az beilleszthető legyen a regény történetébe, hogy az alapeszme maga is narratív indoklást kapjon a történetben.

„Indokolni kell a lengyel konföderáltakkal való szövetkezését, s röviden, de érthetőleg előadni, hogy mi volt az a bárói konföderáció, melynek seregeit vezette Benyovszky, mi oka volt e harcoknak: ez levén az alapja Benyovszky rajongó szabadságszeretetének s a zarnokság elleni gyűlöletének, ami jellemének egyedüli magyarázata.”⁴⁸

Helyenként ugyan oksági elv magyarázza a szereplők tetteit is,⁴⁹ ám ha az okság elve egyáltalán jelen van a történet alakításában, akkor az általában nem a tettek indokaként, nem is az alapeszmét a történettel közvetlenül összekötő erőként jelenik meg, hanem a történet keretétől választott történelmi korszakkal kapcsolatos ismereteinkből következő mozzanatokot magyarázza.⁵⁰

Tehát, bár a Jókai regények menetét alapvetően egy sentenciában is kifejthető alapeszme kibontásának, illusztrálásának, exemplum-szerű kifejtésének vágya vezeti, és eszme illetve cselekménymenet között a kapcsolat szükségszerű, a didaxistól (jó esetben) mégis megmenekszik azáltal, hogy az eszme áttételesen, elsősorban a keretként, háttérként (egyébként: – mint majd látni fogjuk – szintén az eszme által irányítva) választott korszak körülményeitől módosítva hat. Alapeszmét és cselekményt bár szükségszerű, de végül is homályban hagyott és semmiképpen sem direkt kapcsolatok fűznek össze.

⁴⁶ „Hiszen rossz dráma a »Zsidó fiú«, tele vakmerő képtelenségekkel; de vannak benne gondolat-villámok, a minőkre most nem volnék képes, és van egy merész emberi eszme, a mi a korszellemet félszázaddal megelőzte, egy elnyomott faj szenvedéseinek égrekiáltása.” NK 100. *Önéletírásom* (1894) 139.

⁴⁷ KK 65. *Eget vívó asszony szív* (1902) 8.

⁴⁸ KK 52–53. *Gróf Benyovszky* (1888–1891) 7–8.

⁴⁹ KK 63. *A barátfalvi lévita* (1896) 5.

⁵⁰ KK 50. *Három márványfej* (1887) 68., 69., 369–370.

1. 5. Hitetés

„Azt mondják rólam, hogy mint regényíró idealista vagyok. Vádnak nem volna megszegyenítő, de nem fogadhatom el. Hogy rendkívüli alakokat, szokatlan helyzeteket rajzolok: az nem teszi sem a tárgyat, sem az egyént lehetetlenné. Én azokkal együtt életem, s a mi exorbitans fantáziának látszik, az visszaemlékező tapasztalat többnyire.”⁵¹

Jókai, mint értelmész, kihasználva azt, hogy mint magánember, mint író és mint szerző pompásan kidolgozott, és felettébb poétikus, emellett tapasztalatokban és eseményekben hihetetlenül gazdag életrajzzal rendelkezik, kommentárjaiban gyakorlatilag arra tesz kísérletet, hogy megingassa az olvasóközönységben élő hagyományos valóságképzeteket.

A Jókai kultusznak alighanem fontos összetevője, hogy a mindenkori beszélő emberfeletti mennyiségű valóság tapasztalat birtokosának mutatja magát. A Jókai-elbeszélő valóban mindentudó, s ez a narrátori mindentudás kivétel az emberre, az íróra és a szerzőre is. Érdekes megfigyelni, hogy Jókai kultikus olvasói, midőn (nem egészen világos, hogy mit, de az ő hitük és a mi fogalmaink szerint talán leginkább) az írot, annak műveltségét, hihetetlen kulturáltságát dicsérik, s a laudatiohoz érveket keresnek, akkor szinte sohasem életrajzi adatokra hivatkoznak, hanem narrátori részleteket citálnak. Ezt a (Jókai esetében hagyományosnak és konstansnak mondható) mindentudást igyekeznek (és persze kénytelen) birtokolni a kommentárok beszélője is, tapasztalataira (és kiterjedt, természettudományos súlypontú ismereteire⁵²) hivatkozva azt igyekezik elhíttetni, hogy a valóság is a regényekben megfigyelt törvényszerűségek szerint működik. Nem a regény valószerűtlen, hanem a valóság működéséről vallott olvasói elképzelések tévesek. Jókai mintegy a saját világában való eligazodás alapelveként közli felfogását. Az olvasó megmaradhat saját hitén, de olvasás közben valóban tanácsosnak látszik elszakadnia hagyományos valóságképétől, mintegy ideiglenesen fel kell függesztenie azt.

„Előrebocsátom, hogy fatalista vagyok, omenekben, praedestinációban hiszek: a földöntúli világ, az életentúli élet, az érzékektől felfoghatatlan lények befolyása sorsunkra, meggyőződés nálam. Egész életemen át annyi rendkívüli csoda által szabadultam meg magam kereste veszélyekből, hogy egészen theosophistává lettem.”⁵³

⁵¹ NK 100. *Önéletírásom* (1894) 146.

⁵² „Az én könyvtáram egyike a (magán kézben lévő) legbecsesebb gyűjteményeknek, a melyben minden nevezetes útleírás, néprajzi, természettudományi mű a legdiszesebb illusztrált kiadásokban feltalálható s legbecsesebbek közte azok az egérrágtá régi krónikák. Ezek az én kalauzaim a multak történetében s a széles nagy világban. Nincs olyan elrejtett völgye a földnek, olyan tájék, olyan vegetáció, a mit könyveimből ne ismernék. De hát ehez tanulni is kell sokat. Először is a saját anyanyelvemen kívül teljesen el kellett sajátítnom a latin, angol, francia, német nyelvet; azután az olasz, szláv, görög nyelvben annyira vinnem, hogy szótár segítségével eligazodjam benne, a saját nemzetem történetét és a világhistóriát keresztül tanulmányoznom, a természetrajzot erősen kultiválnom, (a növényeket névszerint mind ismerem, csigák dolgában egyikét a legszebb gyűjteményeknek birom), a mellett a modern társadalom irányeszméivel: a technika vívmányaival, a csodatermő korszellel hódításaival, a politikai eseményekkel folyvást ismeretségben maradnom. Mint ahogy az akrobatának mindennap kell gyakorolni az izmait: úgy kell nekem folyton fejleszteni az ismereteimet könyvekből és lapokból. A napi sajtó maga egy nagy iskola, melyből a regényírónak egy leczkét sem szabad elmulasztani.” NK 100. *Önéletírásom* (1894) 149–150.

⁵³ NK 100. *Negyven év visszhangja* (1883) 123.

Természetesen mindaz, amit az olvasó a Jókai-világban tapasztal, nem teljesen idegen. Csupán arról van szó, hogy ami itt természetes, az a valóságban (számára) rendkívüli. Jókai azonban arra számít, hogy az olvasó kifejezetten ezt a rendkívülit keresi, sőt épp azt a világot, ahol a rendkívüli a szabályos és megszokott.

E bevezető elbizonytalanító (és beavatásnak kiváló, bár még megerősítendő⁵⁴) gondolatok mellett Jókai az *eszközök* egész sorával teljesíti ki valóságot és fikciót keverő munkáját. Tekintve, hogy valószínűleg ez a Jókait olvasó Jókai legfontosabb és legkifejtettebb gondolata, alaposabb tárgyalására egy külön fejezetet szánok.

2. Alkotói eszközök

2. 1. Jelen, múlt, tér, idő

Jókai finoman de radikálisan vezet át regényei világába, ebbe a másik világba.

Először is arra hívja fel a figyelmet, hogy ha igazak is a mai valóságról alkotott szokásos elvek, korántsem bizonyos, hogy valóság mindig olyan volt, amilyennek a jelenben szokás látni. Arra a közmegegyezésre hivatkozik, amely szerint valóban voltak „rendkívüli idők” is.⁵⁵

A választott kor szelleme mindent megmagyaráz: a történet (azon kor szabályai szerint) „egészen legális, reális és morális alapon van fölépítve.”⁵⁶

⁵⁴ „Kritikus. ... No már... Nem szokásom a szerzők gyomrát dicséretnek szaloncukkedljejével elrontani; de annyit el kell ismernem a jelen munkáról, hogy még Klimius Miklós óta így megutaztatva az olvasó nem volt, mint ebben. Ez egy valóságos humoristico-sentimentális válfaja a romantico-realisticus irányműnek. Szisztematizált lehetetlenségek napirendje. Amik itt történnek, azokhoz képest Mózes sétája a Veres-tengeren át száraz lábbal tréfadolog. Ötezer embernek a megvendéglése hat árpakenyérrel még csak összehasonlításba sem jöhet azzal a csodatettel, miszerint egy egész új nemzet, az uszkókoké karácsonytul nagypéntekig, a föld alatt bujdokolva megélt. – Elhítem szerzőnek mindent; még az örvönvíz előtti vízőrát is. Meghallgattam, hogy mit beszélnek a föld alatti koponyák, és a köztük lakó fehér pókok. Harcoltam ásatag medvékkel, s megsirattam antediluvianus hosszúfejű rút apáink (szépapáinknak csak nem mondhatom) szomorú végétét. Felültem a hypogryphra, melyen szerző az ördög és angyal közötti Ringelspielben körüllovagoltatta az olvasót az elmés téma járgányán, mely szerint minden jó és minden rossz a szerelemből ered. Bámultam, hogy lehet az enciklopédiát kristallizálni. Túrtem beavatkozás nélkül, hogy az ördög győzedelmeskedjék az angyal fölött, s megbotránkozásomat elhallgattam, midőn a raguzai jeunesse doré egyik paladinja a szentek gyűlekezetének közepette elcsábít egy apácafejedelelnőt. (Ezért majd kikap szerző más oldalról!) Készséggel elismerem, hogy vakmerő fantáziával boronálta össze azt a történetet, amelyről senki sem hitte, hogy annak egyik része a másikhoz hozzátartozik, s kezdem elhinni, hogy a saktáblai lóugrásokból utoljára mégis kikerül az az ígért »három márványfej.«” KK 50. *Három márványfej* (1887) 242–243.

⁵⁵ „az akkori korszak rajzolásához való adatok is a valóságbul vannak véve, a leghitelesebb kútfők nyomán; – és így minden kételkedés nélkül olvashatja azt mindenki, s ha némely eseményt rendkívülinek fog benne találni, magyarázza meg neki azt a rendkívüli idők szelleme.” KK 46–47. *A lőcsei fehér asszony* (1884) 9.

⁵⁶ „Szerző. Ha csak menekülni akarnék a vád elől, kétfelé is kibújhatnék egy mellékajton; azt is mondhatnám, hogy az én történetem éppen 1059–63 között esik, vagy utasíthatnám a kérdezőt I. Ferdinánd reformáció-cikkeire, amiket a tridentin zsinatnak benyújtott, előadva, hogy meg van ugyan hozva a coelibátusról szóló törvény, de azt az ő országaiban úgyszólván senki sem tartja meg; – hanem hát én be akarom bizonyítani, hogy igaz történetet írok, s semmi rendkívüli expedienseket nem használok fel; – csupán arra hivatkozom, hogy a nem schismaticus keleti hívek főpapjainak a római pápák megengedték az egyszerű házasodást, s »amelett« a gyóntatás és egyéb szentségek feladása is meg lett nekik engedve. Történetem egészen legális, reális és morális alapon van fölépítve.” KK 50. *Három márványfej* (1887) 25.

A mű nem a ma elvei, a valóságról alkotott felfogása szerint épül: irányító és magyarázó elvei a témául választott korszak felfogása szerint alakulnak. A regények cselekményük idejében hihetőek lettek volna. Ebből az alapelvből következik, hogy Jókai, midőn saját fikcióját valóságnak tételező fő gondolatát kívánja argumentálni, elsősorban múlt és jelen szembenállását, a közöttük levő közvetítés szükségességét és lehetőségét vizsgálja.

Az idők gyorsan változnak. A jelenlévő ciklikusság ellenére⁵⁷ a múlt alapvetően más, mint a jelen. Jókai igen erős történeti szemlélettel és ismeretanyaggal felfegyverezve folyamatosan hangsúlyozza ezt. Alapvető példázatként általában az idő megváltoztatja a teret gondolat ábrázolását alkalmazza: a ma jól ismert terekben más élet folyt akkor.⁵⁸ Ugyanakkor az avatott szem (a szerző szeme) előtt világos, hogy a mai tér hol, hogyan őrzi az eltűnt idő nyomát. Pontosabban talán azt is lehet mondani, hogy a beavatott beszélőn keresztül (többek közt) maga az időt konzerváló tér beszél. Jókai legalábbis mintha ezt szeretné elhithetni magáról – és forrásairól.⁵⁹ A *Fekete gyémántok* híres nyitóképe, ill. a teljes regény szimbolikus koncentrációval teszi témává a tér ugyanezen, idő-őrző és (a beszélőn keresztül megnyilvánuló) narratív erejét.

Az emlékező, a múltat felidéző író kiigazítja a közösségi emlékezet torzításait, irányítja annak szelektívítását – nyilvánvalóan azzal a szándékkal, hogy végül a helyére lépjen.⁶⁰ A múltbéli realitás bizonyítása igazolhatja a mában a hitelességet, illetve ez jogosít fel a mában idealizálnak nevezett alakok és helyzetek ábrázolására.⁶¹

A mű hitelességét az ábrázolt múlt igazolhatja a mai közönség előtt. De mi igazolja a múlt ábrázolásának hitelességét? Jókai centrális problémája az erre a kérdésre adott válasz. Ha az elmúlt kor festése hiteltelennek bizonyul, összeomlik

⁵⁷ „Szétfűtta őket a szabadságharc; következett rohammal a forradalom, a népátalakító fordulat, a mesés harcok, a mámorító diadalog, a kétségbeesés; azután az elnyomatás, a hősi ellenállás a néma türelemben, a világháborító reménykedés. Ezer ellentétes helyzet, indulat, fogalom; de a korszak minden eleme ugyanaz: ma hősök, holnap földönfutók; ma a rémület szörnyetegei, holnap a neveltség karrikaturái; népvezetők, aztán rabok; nagy urak, aztán földönfutó koldusok; rablókalandorok, s népmesék hősei, a sorstól jobbra-balra forgatva; óriási katastrofáktól letiporva s megint föllelevenülve, egymással szembeállítva. Egy lehetetlen korszak. Átélni is nehéz: átérezni még nehezebb.” NK 100. *Negyven év visszhangja* (1883) 119–120.

⁵⁸ A sok jól ismert példa közül egy: „A Lipótvárosnak még akkor híre sem volt; a mostani börze helyén úgy vadásztak akkor a vadkacsákra, mint ma a hírlapi kacsákra, s a Deák Ferenc utca hosszában vonult végig egy iszapos árok, sárral tapasztott sövénykerítéssel. A Józsefvárosnak akkor kezdték a területét házhelyekre és utcákra felosztani, de a Terézvárosnak már volt valami kezdetleges nyoma, egy csoport egymáshoz tömődött ház, melynek szűk sikátorát úgy hitták, hogy Zsidó utca. Ebben az utcában, de csak ebben, volt szabad a városi tanács rendelete szerint a zsidóknak minden héten egy napon kirakni azokat a holmikat, amik náluk zálogban ott maradtak, de benn a városban nem volt szabad kereskedniök, sem a portékáikat a házakhoz hordaniok, s a Zsidó utcán kívül kötelezve voltak ismertetőjelül veres köpenyegyet hordani, s nehogy a szerzsánokkal összetévesztessenek, a veres köpeny közepére arasznyi sárga foltnak kellett felvarrva lenni, aki e nélkül kapott, fizetett négy dénár bírságot.” KK 38. *Rab Ráby* (1879) 6.

⁵⁹ Lásd pl: KK 50. *Három márványfej* (1887) 370–371.

⁶⁰ KK 5–6. *Egy magyar nábob* (1853–1854) 256.

⁶¹ „Ez új korszellem személyesítőit megtaláltam abban a két nagy vezéralakban, kiket regényemben István grófnak és Miklós bárónak nevezek. Akkor még mind a kettő élő alak volt, s én nem tartottam jó ízlésnek élő személyeket regényben név szerint szerepeltetni. Ma már mind a múlt; bátran megnevezhetem ideál alakjaimat: Széchenyi Istvánt és Wesselényi Miklóst. Ifjúkori utazásait érdekes részletezéssel írta meg báró Kemény Zsigmond a *Magyar szónokok és államférfiak életrajzai* közt, sokkal jobban, mint én tudtam volna.” KK 5–6. *Egy magyar nábob* (1853–1854) 261.

a regény, hiszen szerkezetének épségét kizárólag a cselekmény korának tematizálásában megjelenő alapeszme szavatolja. Ha a korfestés elhibázott vagy nem hihető, oda az alapeszme, s vele az egész regény. Jókai ezen a ponton panaszkodni kezd majd *könyörgőre fogja*.

„Hasztalan küzdöttem regényem alapeszmejével, bevallom. Gyöngé volt ecselelésem, hogy a végbement szent harcot valószínűvé tudja tenni a jelenkor olvasója előtt. Nincsenek meg a viszonyok, nincsenek meg az indulatok többé, amik azt létrehozták. Más ország, más város áll a régi helyén; a múlt kor érzelméi felfoghatatlanok. Ami negyven év előtt a költőnek álma volt, az most teljesebbé válik valóság; s az igaz történetre, mit a negyven év előtti korról leírtam, azt mondják ma, hogy ez csak az én álma.”⁶²

„És ma már szépen kell kérnem az olvasót, hogy higgye el nekem, hogy ez az egész regény, évtizedekkel az ő születése előtt, valóban így történt meg.”⁶³

Több esetben odáig jut, hogy a regény bevezetőjében azt állítja, hogy az olvasó semmi olyasmivel nem fog találkozni, ami szokatlan lenne számára.

„Nem lesznek ebben utópiái államok és icariai emberek; nem lesz ennek színhelye egy még föl nem fedezett sziget; mindenütt az ismert földön fog a történet végig lefolyni, s fejlődését veszi oly helyzetekből, melyek mai nap léteznek, oly eszmékből, melyek a világ alakítására ma is befolyanak.”⁶⁴

Ezen utolsó fogás fortélyosságára azt hiszem felesleges külön felhívni a figyelmet.

Végeredményben a (Jókai számára felettebb fontos) hitelesség-hihetőség szempontból meglehetősen ingatag *alapeszme* – *korfestés* – *regény*-gúla alján a szerző, a szerzői szó hitelessége áll. Regénypoétikai szükségszerűség diktálja tehát a szerző emberfelettivé dagasztását, a szerzői szó szakralizálását.⁶⁵

Jókai, bár a műfajból következőleg általában a konkrét műről beszél, s ezzel az egyediség érzését kelti fel, az egyedítés poétikáját sejteti, valójában állandóan az elhíttetés, a múlt és jelen közötti szükséges *közvetítés* – erős, hiteles szerző és/vagy: forrás, szemtanú nélkül megoldhatatlan – problémáját járja körül.⁶⁶

2. 2. Hagyomány, szentani, mediátor

Múlt és jelen között (az *emlékező tér* mellett) az írásbeli és szóbeli hagyományok közvetíthetnek, amelyek összességének hiteles megszólaltatója a regényíró.

Jókai alapvetően mediátorként definiálja magát. Múlt és jelen, e világ és másik világ között e kitüntetett személy hozhat létre kapcsolatot.⁶⁷ Ez a kitüntetett személy a nemzeti hagyományok letéteményese, benne a nemzeti emlékezet

⁶² KK 22–23. *És mégis mozog a föld* (1870) 9.

⁶³ KK 13. *Az új földesúr* (1862) 274.

⁶⁴ KK 18–19. A jövő század regénye (1872–1874) 6.

⁶⁵ Jellemző, hogy Jókai csupán egyetlenegyszer tett – nyilván nosztalgikusan gyenge pillanatában – olyan kijelentést, ami arra is utalhat, hogy a szerző *nem változhatatlanul örök*. „Azóta negyven év elmúlt, hogy a *Magyar Nábobot* megírtam, azóta sok mindenfélét összeírtam; de most is ezt tartom a kedvenc munkámnak, s midőn a jelen kiadásnál újból át kell olvasnom az egészet, nem találok benne kiigazítani valót, sőt meg kell vallanom, hogy »ma« nem tudnám ezt így megírni, mint negyven év előtt.” KK 5–6. *Egy magyar nábob* (1853–1854) 264.

⁶⁶ Lásd még: KK 8–9. *Kárpáthy Zoltán* (1854) 238., KK 22–23. *És mégis mozog a föld* (1870) 7., KK 69–70. *Egy az isten* (1876–77) 363–364.

⁶⁷ „Ha ma elhagynám a földi világot, csak azt tudnám referálni annak a másik világ népének, hogy ez az elhagyott nagyon szép világ volt.” NK 100. *Önéletírásom* (1894) 154.

kitüntetetten dolgozik, ő őrzi a múltat (papként vezeti az áldozathozatalt), rajta keresztül az egész, első ellentéteit pillanatnyilag felfüggesztő, egységes, emlékező nemzet beszél.

„Hogy tárgyaimból nem tudok kifogyni, abban segítségemre van maga a közönység. A mi csak jellemző adat, ötlet fölmerül a napok történetében, azt nekem mindenünnen beküldi egy-egy ismeretlen jó barát. Két élő kronikája volt a magyar közéletnek: Deák Ferencz és Nyáry Pál; azokat én jó barátaim, mondom inkább protektoraim közé számítottam, tőlük nyertem sok adatot, a mit munkáimban felhasználtam. Magyarországon a vidék tele van anekdotákkal s a mező népdalokkal.

És akármerre járok az országban, jó akaróim (s mint regényíróknak minden párt jóakaróm, még a legtúlzóbb nemzetiségiek is) mindenütt elém hozzák azokat a hagyományokat, a mik vidékünkhez vannak kötve; régiségbuvárok, történettudósok figyelmeztetnek a történelmi emlékek közül kivillanó epizódokra; nyomába igazítanak rejtélyes titokszerű eseményeknek, rábízva a lélektani kutatást úgy, hogy mondhatnám, hogy az egész magyar nemzet együtt dolgozik velem.”⁶⁸

Ez a beszélői pozíció felettebb archaikus, az oralitáshoz, vagy a korai kézirattossághoz előadójához (felolvasás, *diktálás*) hasonlatos.⁶⁹ Ám Jókai a hagyomány csorbítatlan megszólaltatása helyett saját, kreatív műveletekkel átalakítja az örökséget: nem csupán átveszi és továbbadja, hanem – egy bizonyos értelemben – létrehozza azt.

A beszélő feltárja a rendelkezésre álló forrásokat és rendet tesz közöttük.⁷⁰

Választ a források közül, a választottat teszi meg műve alapjának.⁷¹

A források vallomását összeveti a korabeli tudományos igényű feldolgozásokkal, azok tanulságait – mérlegelés után – felhasználja saját műve megalkotásakor.⁷²

A megszülető mű tehát a hagyomány megszürt teljessége mellett a tudományos tevékenység eredményeit is magába foglalva hozza létre azt a szöveget, amely a továbbiakban a múlt helyére áll. A jelen nem lévő múlt a regény által reprezentálva lesz jelenvalóvá. Ez a kitüntetett szöveg kitüntetettsége okán helyettesítheti a múltból alkotott egyéb, korábbi képzeteket. Auktoritásfoka megnő: ellenőrzése illetlenségnek, egyben ostobaságnak számít. Nem azért nem ellenőrizhető, mert

⁶⁸ NK 100. *Negyven év visszhangja* (1883) 147–148.

⁶⁹ THIENEMANN Tivadar, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*. Pécs, 1931. Minerva, 1927–1930. Klny. 1930. [Reprint, Pécs, é. n.]

⁷⁰ Pl. „Raguza éjszakai kapuja fölött, a gravózai út felől, kiseded alakban, egy négyszögletes márványlapon három dombormívű fej látszik. Közepén egy bozontos hajú, egyenes orrú, kemény arcvonású barátfej; jobbról-balról egy-egy szelíd kifejezésű apácafej. Kétféle hagyomány regél erről: írásbeli és szóbeli. Az írásbeli hagyomány, mely a *dominikánus kolostor egyik kódexében* maradt meg (1615-ben kelt), kétféle verziót említ.” „A másik írásbeli hagyomány rövidebb.” „A szóbeli hagyomány ezt tartja: ...” KK 50. *Három márványfej* (1887) 371.

⁷¹ „Megvallom őszintén, ki ezt a regényt írom, hogy e minden lelkesedést lehangoló száraz adatok helyett én inkább választottam volna Rákóczy György élettörténetének befejezéseül azt a tradíciót, hogy a nagyravágyó ifjú olyan merész társaktul ösztönözve, mint Pelargus és Jávoroka, a saját szakállára vállalkozott megkezdeni a szabadságharcot ugyanazon az úton, amelyen az atyja megindítá azt, Lengyelország felől. A hagyomány »Bujdosó György«-nek nevezi a népvészért. E betörés azonban balsikerű vala. A nemzet hidegen fogadta a fegyverre hívást (éppen mint később Rákóczy Józsefét), a maroknyi harcos népet szétverték, a vezért elfogták, s bezárták Munkács várába. Onnan egy zivataros éjszakán megszökött, s futás közben az örök agyonlőtték.” KK 57. *Rákóczy fia* (1891) 391.

⁷² „Egy történetirő barátom, ki a Rákóczy-korszak minden adatait legjobban ismeri, legújabb kutatásai nyomán, mind a história, mind a hagyomány adatainak felhasználásától letiltott Clio kérlelhetetlen vétőjával.” Uo.

esetleg fikcionális természetű lenne, hanem éppen azért, mert az elmúlt valóságot *ügyis* a leghelyesebben reprezentálja.

Ha a szerző szavahihetőségébe vetett hit meg is inogna, műve, a hagyomány általa létrehozott metaszövege még akkor is megáll a lábán. A kultikus olvasat Jókai olvasatával összhangban tulajdonít – a Bibliához hasonló – szakralitást Jókai regényeinek.

Nem is említve most azt a kérdést, hogy „mondjuk ki akár ma is a szabadságharc szót, nem Baradlay Richárd lovagol-e felénk?”⁷³

Vagyis azt a folyamatosan jelenlévő kérdést, hogy Jókai Magyarországa hogyan viszonyul ahhoz, amit a múltról beszélve történeti valóságnak tartunk. Gyakorta teszünk olyan kijelentéseket, hogy Jókai ábrázolása a valóságnak megfelelő, vagy nem megfelelő, esetleg, hogy a valósághű ábrázolás meghaladta az író képességeit. Gyakran szokás említeni torzításokat, tendenciózusságot, stilizáltságot – természetesen mindig a történeti valósághoz viszonyítva. A szokásos kérdés „tehát az, hogy Jókai milyen elemekből építette fel műveinek valamiféle rendezetlen teljességet sugalló 'életvilágát', s ez hogyan utal vissza a köznapi életvilágra és annak különféle interpretációira.”⁷⁴

A magam részéről azonban úgy gondolom, hogy a Jókai-Magyarország elemeit *valóban* nem lehet összevetni a valósággal: a történeti megismerésben nincsenek interpretálatlan tények, a múlt minden darabjához a források interpretációjával juthatunk csak el (Collingwood). A Jókai-világot tényleg nem vethetjük össze a múlt köznapi életvilágával, mert az *nem adott*. Összehasonlítást csupán Jókai ábrázolása és az ennek befolyásától bizony nem mindig mentes történeti, történeti-szociológiai interpretációk között tehetünk. És ugyan miért adnánk ezeknek nagyobb autoritást?

Tehát vagy arról van szó, hogy Jókai kísérszövegekben kifejtett olvasata mai olvasatokban is munkál (jelen pillanatban az enyémben), vagy arról, hogy műve hitelességének (kultikus) megalapozásakor Jókai olyan megfontolásokhoz is eljutott, amelyek érintik a fikcionalitást és a referencialitást illető jelenkori irodalomelméleti, ismeretelméleti dilemmákat.

Van-e helyes, pontos kép a valóságról? A mai kérdést Jókaitól is örökölhettük volna.

2. 3. Valóság, igazság, „híttető fikció”: prédikáció és tanítás.

Meglepő módon a fenti – véleményem szerint: ma is védhető – álláspont naiv ismeretelméleti alapállásból születik. A vázolt stratégia alapja egész egyszerűen az a sosem bizonyított állítás, hogy bizonyos kitüntetett szövegek (mint a hagyomány választott darabjai, a segítségül hívott tudományos szövegek és maguk a regények) állításai szigorú és pontos tényleírások, „plain records of fact”. Ezért tekinthetjük azokat – mint pontos közvetítőket – a valóságnak, ezért hihetünk nekik, ezért léphetnek a valóság helyére.

Mindenekelőtt a valóságot ábrázolják a fellelhető, és – a némely ponton szintén forrásként felhasznált történettudományi munkák segítségével – megrostált, hitelesnek tekinthető történeti feljegyzések. Jókai felfogása szerint a történeti

⁷³ NÉMETH László, *Kisebbségben*. Bp., 1939. 41. Idézi: FÁBRI Anna, *Jókai-Magyarország*. Bp., 1991. 16.

⁷⁴ FÁBRI, *i. m.* 19. (Kiemelések tőlem – Sz. L.)

valóságot írják le pl. a Pitaval és Simplex, Orbán Balázs *Székelyföldje* és Thaly Kálmán iratai, az Andrássy család misszilisei, Probsztner Károly illusztrált krónikája, Damm Jakab hollandi konzul vagy Thallóczy Lajos, a bécsi országos levéltár igazgatója, Benyovszky Sándor és Móric csakúgy, mint Marczali Henrik, a néphagyomány, egy adománylevél vagy egy halotti prédikáció.⁷⁵

A forrásokra való hivatkozások a kísérőszövegek szövetében valóban azt az érzetet keltik, mintha Jókai hiteles, tudós forráskritikai műveletek után használta volna fel azokat költői művében. Így – korántsem teljes – önálló felsorolásban azonban megerősítik azt a gyanúkat, hogy Jókai *mindent* úgy olvasott, amint saját műveit javasolta felfogni: gyermeki naivitással, ha tetszik mágikusan, *valóságként*.

Amiképpen (szerinte, a szemtanú és a résztvevő szerint) magát a valóságot ábrázolják – elsősre talán hihetetlennek tűnő – regényei is.

„Néhány adatot e regényemből kell az utókor számára mint történeti tényt felemlítenem.

Tény az, hogy 1861-ben egyszerre az összes magyarhoni tisztikar, mintegy kilencezer férfi, leköszönt a hivataláról, nem akarva a Schmerling által oktrojált osztrák összalkotmány keresztülvitelében segédkezni. Én magam is ott voltam, ahol a haza és Pest megye legkomolyabb férfiai, a tőlük elfoglalt Pestmegyei házi teremből az utcán végig vonultak hosszú processzióban a szózatot énekelve.⁷⁶

A *Szezelem bolondjai* című regényben szereplő némely adat tehát történeti tény. Bizonyára így van. Jókai azonban apránként egyre inkább kiterjeszti ezt az állítást egyéb regényeire, ill. az egész regénytestre is. (Felettébb figyelemre méltó, hogy Jókai szóhasználatában a – eddig, itt és a továbbiakban – valóságosság és az igazság fogalmi milyen szorosan fonódtak össze: ami/aki hű a valósághoz, az igaz. Ez a szóhasználat beszédes egybeesésre figyelmeztet majd.)

„Történetemnek csaknem minden adata egy darab igaz történet egykorú krónikákból összeállítva.”⁷⁷

„Azonban ezúttal nem akarom magamat abba a gyanúba keverni, mintha én is nekiszabadítottam volna képzeletem hyppogryphjét, hogy kalandozzon be ismeretlen álmországokat, s aztán szaporítsam én is a meséket, hanem azt tettem, hogy összegyűjtöttem mindenünnen, ami csak e korszakra visszavezető mesét, adomát, hagyományt mások felfedeztek, s ezeknek a halmazába beleélve magamat, igyekeztem azokból egy hangulatot kitalálni, ami egy mesés korszakot reálissá, felfoghatóvá tesz. Erre az adatgyűjteményre visszatekinteni még abból a szempontból is kötelességem, hogy azon íróársaim iránt elismerő legyenek, akiknek fáradságos bűvárkodása segélyemre szolgált.”⁷⁸

(A hangulat tehát részeiben ugyan kitalált, de egészében – hiteles adatgyűjteményre támaszkodva – hiteles, jó kerete a valódi történetnek.)

„Élőrebocsátom, hogy ez nem valami költött mese; mert ha az volna, vakmerőnek kellene neveznünk azt a képzeletet, mely ilyenre vetemedett; hanem valóságos igaz történet, [...] az akkori korszak rajzolásához való adatok is a valóságból vannak véve, a leghitelesebb kútfők nyomán.”⁷⁹

⁷⁵ KK 32. *Szép Mihály* (1877) 210., ill. uo. passim, KK 43. *Bálványosvár* (1883) 306., KK 46–47. *A lőcsei fehér asszony* (1884) 9., KK 50. *Három márványfej* (1887) 370–371., KK 52–53. *Gróf Benyovszky* (1888–1891) 10., KK 65. *Egét vívó asszonyszív* (1902) 249.

⁷⁶ KK 17. *Szezelem bolondjai* (1869) 447–448.

⁷⁷ KK 32. *Szép Mihály* (1877) 306.

⁷⁸ KK 43. *Bálványosvár* (1883) 221.

⁷⁹ KK 45. *Minden poklokon keresztül* (1883) 5.

„Az én feladatomban volna ezt a vezéreszmét felkeresni és megállapítani. Azután a megkapható adatoknak utánajárni, s a nem helyes feljegyzéseket a maguk értékére visszaváltani. Azután, tények és lélektani következtetések alapján mind a befolyó külvilágviszonyokat, mind az intéző lelki küzdelmeket akként rajzolni, hogy a bekövetkezett események valódiságáról, sőt szükségességéről meggyőződjek az olvasó.”⁸⁰

„Azért ez életírást ebből a szempontból vélném kidolgozandónak: a regényíró feladata volna csupán a lélektani helyzetek kiemelése, az eseményeket környező tájak, alakok leírása, a plasztikai kidomborítás: hozzá kellene járulni a lelkiismeretes historikusnak, ki minden fikció mellőzésével, magát a kort rajzolja, s az akkori idők és fogalmak zűrzavarában világot nyújtson, s végül ahol Benyovszky saját naplója elfogy, a további adatokat, melyek sorsa végét megérthetővé teszik, felkutassa.”⁸¹

De hol van ebben a rendszerben a fantázia, a fikció szerepe?

Jókai elméletileg (konkrét kísérőszövegeiben) egyértelműen negatívan nyilatkozik a fantázia működtetéséről: sok esetben kiiktatandónak tartja, jelenlétét hibaként rója fel.⁸² Saját írói pályáját is igyekszik úgy megrajzolni, mint amelyből (gondos munkával) sikerült kiűznie az öntörvényű fantázia túlkapásait.⁸³

Konkrét alkotásmódjáról tett kései vallomásában azonban világosan kijelöli a fantázia helyét és szerepét. E hely nem mellékes, e szerep nem jelentéktelen: kifejtését talán nem felesleges egészében idézni.

„Ez a mesterség pedig így megy.

Elmondom az egész titkot: utánam csinálhatja akárki.

Vagy egy vezéreszmém akad, vagy egy történelmi adatomból, vagy egy lélektani lag megoldatlan eseményem az életből. Ez ötlet, véletlen, ajándék, lelet.

Akkor ehhez meg kell találnom az alakokat, a mik ezt a történetet keresztül viszik. Ez már tanulmány. Sok munka, buvázkodás, megfigyelés, megválogatás kell hozzá. Útmutató a korszak; de még arra is rá kell előbb találni, mert nem minden mesét lehet akármely korbá áthelyezni. Annak a kornak a szokásait, hangulatát, fogalmait, uralkodó eszméit, divatját, néha még a nyelvét, kifejezéseit

⁸⁰ KK 52–53. *Gróf Benyovszky* (1888–1891) 7.

⁸¹ Uo. 9.

⁸² „Mármost azután azt kérdezheti tőlem a tisztelt olvasó, hogy ugyan mire való volt akkor ehhez a realizstikus regényhez még két egzotikus novellát is hozzá ragasztani a »szerelem bolondjai klubjáról«, hitegető fikció révén?” KK 17. *Szerelem bolondjai* (1869) 446.

⁸³ „Tizenkilenc éves koromban írtam az első regényemet, a »Hétköznapok«-at. Az egész kecskeméti visszaemlékezés; zabolátlan fantázia szüleménye; de itt-ott olyan leírásokkal, hogy most nem tudnék hasonlóan írni.” NK 100. *Negyven év visszhangja* (1883) 128–129.

„Megvallom, hogy jobb szerettem volna összes munkáimat elébb a kritika rostáján átvetni s azoknak egy részét megsemmisíteni. Különösen azokat, a mik nem a magyar történelemből és társadalomból vannak véve; (kivételt csak a keleti tárgyú műveimre tennék, a miket hasonló szeretettel írtam, mint a saját hazámra vonatkozókat); azután azokat, a melyek egy túlszigázott fantázia alkotásai.” NK 100. *Önéletírásom* (1894) 135–136.

„Később aztán írtam rosszabbakat is, olyan genreből, mely idegen befolyásra vall. Első novellagyűjteményeimben sok excentricus fantázia működik, túlszigázott életnézetekkel: a mik közül ismét kiválik egy-egy való életből kikapott eredeti magyar kép.” I. m. 139.

„S ez volt a kezdete írói jellemem új átalakulásának.

Elhagytam a beteges fantázia agyrémeit, s a hozzájuk illő bombasztos irályt: törekedtem az élet igaz alakjait megtalálni, s olyan nyelven írni, a minőn a nép beszél; legnagyobb sikernek tartva azt a palóczi parasztnő mondását, a ki egy elbeszélésemre azt véleményezte, hogy »hisz így én is tudnék írni!«” I. m. 142.

is át kell tanulmányozni; gyakran a történet helyszínét beutazni, tájak, viseletek rajzait felvenni, műhelyek titkait tanulmányozni, szaktudósoktól leckét venni, stb. stb.

Mikor aztán ez megvan, akkor maguknak az előteremtett alakoknak kell kidolgozniuk a regénymese egész szövevényét. Itt már nem segít senki: egyedül a fantázia. Akkor belehelyezem magam az egyes alakoknak a kedélyhangulatába: iparkodom bennük élni. A gyilkosnak, az árulónak, a kéjencznek, a zsugorinak a lelki állapotját épen úgy a magamévá teszem, mint a szenvedőét, a kétségbeesettét, a haragos bosszúállót. Ilyenkor ha a családom tagja, vagy a legkedvesebb barátom háborgat is, rosszul esik; lehet, hogy akkor éppen zsarnoki kedvemben talál, indulatos vagyok, vagy elérzékenyülök, a könyekre fakadásig; vagy az egekben járok és gyönyörködöm. Egy ajtónyitás, s az egész hangulatnak vége van. Újra kell kezdeni. – Bele kell melegednem a tárgyamba: a nélkül is lehet ugyan írni, hidegen, kiszámítva; hanem olyan munka is az aztán. Lehet, hogy szabályszerűbb, de én azt akarom, hogy az olvasó érezze azt a meleget, a mi engem hevített.

Úlve soha sem gondolkozom, hanem járkálva. Előbb az egész hosszú regényt apróra kidolgozom a fejemben, a legrészletesebb dialogokig (kivéve a leíró részeket). Ilyenkor a fantázia átveszi a memoria szerepét s az egész munka úgy készen van a fejemben, hogy le tudnám diktálni. Hanem diktálni nem szeretek; mikor dolgozom, nem akarok emberi arcot látni. Mikor aztán leülök, akkor egyszerre megírok egy nyomtatott ívet; de megesik, hogy kettőt is, egy szó kitörlés, igazítás nélkül. S hogy valósággal a képzelet pótolta az emlékezetet, bizonyítja az, hogy egy év múlva már úgy olvashatom a regényemet, mint valami idegen munkát, nem tudom, mi van benne, s nagyon kíváncsi vagyok rá, hogy a regényhősöm hogy fog kijávozni abból a hinárból, a mibe belelovagolt?⁸⁴

Az alkotásfolyamat leírása *mint* vallomás, aligha őszinte. A kérdés, hogy van-e benne igazság, alighanem eldönthetetlen, de egyben – szerencsére – érdektelen is. A leírás mindenképpen mond *valamit*, még hozzá mindenképpen valami olyat, amit Jókai valami miatt fontosnak tartott közölni: igaz vagy hazug, de mindenképpen egy ábrázolás az alkotásfolyamatról. A regényírásról szóló vallomás a mű megalkotásának fokozatait mindenesetre retorikai eredetű szerkezetben vázolja. Nem nehéz a klasszikus retorika inventio (feltalálás) – dispositio (elrendezés) – elocutio (kifejezés) – memoria (emlékezet) – pronuntiatio (előadás) sorrendjének nyomait felfedezni Jókai alkotásfolyamatában. Vezéreszme, történelmi adat, megoldatlan esemény: ötlet, véletlen, ajándék, lelet (inventio), alak és korhangulat: tanulmányok, a regénymese részletes kidolgozása: memoria helyett fantázia (dispositio és elocutio), megírás: a már teljesen kidolgozott szöveg pusztá előadása, (pronuntiatio). Ebben a szerkezetben a (megzabolázott) fantázia helye és funkciója éppen kérdésességében nyeri el – mondhatni – centrális fontosságát.

Mint láttuk, van ugyanis egy explicit szándék lelkiismeretes historikusként, a fantázia és minden fikció teljes kiiktatásával, *magát* a kort ábrázolni, valóban *a valóságot* nyújtani – és van egy nem kevésbé explicit másik, az előzővel párhuzamos intenció, amely éppen a(z) igába fogott) fantázia eszközével *a valószerűség illuziójának* felkeltését, a reálissá, felfoghatóvá, hihetővé tételt, az események valóságágaról, sőt szükségességéről való meggyőzést, a kételkedés nélküli olvasást célozza.

⁸⁴ NK 100. *Negyven év visszhangja* (1883) 121–123.

E kettős cél kitűzése látszólag önmagában is ellentétes, megvalósíthatatlan programot alkot. Közelebbről megnézve azonban kiderül: újra csak egy archaikus elképzelésről, annak – lehet mondani: fortélyos – újragondolásáról van itt szó.

A magyar retorikai hagyomány szempontjából Jókai irányultsága ugyanis egyszerre *prédikatori* (célja a tanítás homiletikai kategóriája retorikai helyzetének megfelelően az *abszolút igazság* közlése) és *tanítói* (célja a tanításnak a világi retorikák melanchthoni eredetű *genus didacticum* által definiáltan a *bizonyosság érzetének* felkeltése) A homiletikai értelemben vett, prédikatori tanításnak nem egy ügy megtárgyalása a célja, hanem abszolút, kétségbevonhatatlan, teljes, mindenkire érvényes igazságok világos közlése, amelyek követése bizton vezet el az üdvösséghez. A világi szónoklattanok értelmében felfogott, tanítói tanítás azonban mindig egy konkrét, jól megfogható ügyet tárgyal, és a meggyőzés eszközeit teljes mértékben felhasználva tör a bizonyosság érzetének kialakítására, de sohasem a teljes, megkérdőjelezhetetlen bizonyosságra. A világi tanítás beszédneme bár újabb, XVI. századi keletű, visszatért a keresztény szónoklattan előtti, pogány felfogáshoz, és nem tette kritériummá az abszolút igazság közlését. E kettős invenciótípus XVII. századi halotti beszédekben való egyidejű jelenlétének vizsgálata annak megállapításához vezetett, hogy a homiletikai tanítás szabályai szerint szerkesztődő halotti beszédek isteni igazságok közlésére keresik az alkalmat, a *kinyilatkoztatás retorikájának* jegyében, míg a világi halotti beszéd a nemesi reprezentáció eszközévé válik.⁸⁵

Gondolom világos, hogy a fenti egy bekezdésben vázolni kívánt, első látásra obskurusnak tűnő régi magyar irodalmi és retorikai hagyomány kontextusában Jókai szövegeinek egymással látszólag ellentétben álló jegyei mintegy maguktól elrendeződnek egy *egyszerre* keresztény, prédikatori és világi, tanítói alapmagatartás koordinátarendszerében. Ehhez képest – úgy hiszem – Jókai olvasásának hagyományos módjai elszegényítik a szöveget, hiszen Jókai műveinek kultikus interpretációja szinte kizárólag az első elfogadásához, a tudományosnak nevezett közelítés csupán a második kutatásához mutat affinitást és érez kedvet. Jókai saját Jókai-olvasatában azonban mindkettő azonos súllyal és intenzitással van jelen.

Megalkotva ezzel egy olyan szöveget, ill. diszkurzust, amely – ismét mondom – fortélyosan éppen ebben az először gyengeségnek tűnő kettősségben (érvekkel támogatván a kinyilatkoztatást, isteni autoritással erősítvén a tanítói pozíciót) lesz roppantul erőszakos, fő céljait tekintve már-már szinte tisztán *hatalmi jellegű*.

3. Alakok, témák, tárgyak

3. 1. Téma, tárgy

Mint láttuk Jókai szerint a Jókai-regény az eszme tojásából jó a világra. A társadalmi eszmék keresztülvitele felszabadítja az irányregényt a művészi formák alól, de cserébe (mint legvégső, legbelső tárgy) irányítója lesz a művet (tapasztalat és életismeret segítségével) megalkotó agyműködésnek, stílárisan és tematikusan egyaránt. Az alapeszme eleve adott, tovább nem bontható, a közönség emlékezetében tárolt, a szerző által igazi alakjára hozott entitás. A mű

⁸⁵ KECSKEMÉTI Gábor, *Domini Sumus. Vallási tanítás és nemesi reprezentáció a 17. századi halotti beszédek inventiójában*. ItK 1992. 4. 381–399.

minőségét az alapeszme kifejtésének alapossága határozza meg. A művet akkor értjük meg, ha megértettük, megtaláltuk az alapeszmét. A lehetséges eszmékről, a legális olvasatokról Jókai listát adott.

A szereplők sorsa nem a sors, nem az alkotói szeszély, hanem az eszme függvényében alakul. Eszmei szükségszerűség nélküli regénymozzanat nincs. Vannak múlandó politikai-, társadalmi- és koreszmék, de vannak olyanok, melyek örökkévalók. Az író célja ezek (és a hozzájuk igazán illő témák⁸⁶) kiválasztása és kifejtése, ha tetszik: ezen „metafizikai minőségek nyugodt szemlélése” lehetőségének megteremtése.⁸⁷ Ezáltal valósul meg a világ helyes megismerése, mert „az emberiséget egy-egy nagy eszme viszi koronkint előbbre, s visszaesést nem enged.”⁸⁸

Aki az eszméket ismeri, a világot ismeri.

Az eszme elsődlegesen a választott tárgyon, témán, korszakon keresztül hat. Jókai azt, amiről a regény szól, nem nevezi témának,⁸⁹ többnyire tárgyat, regénytárgyat emleget. Már nem igazán meglepő, hogy a regénytárgyak említése szinte mindig a szerzői mindentudás argumentációjává és illusztrációjává lesz, miközben a konkrét tematikus adalékok háttérbe szorulnak.⁹⁰

„Lehet, hogy ezen tárgyak nem érdekesek, de tanulságosak; lehet, hogy ezen kor nem gazdag dicsőségben, de gazdag erényekben és bölcsességben”⁹¹ – mondja pl. a *Törökvilág* előszavában. Az eszme tehát nem csupán a tárgy, a korszak kiválasztását határozza meg, hanem a hozzákapcsolódó attitűdöt is: a tanítás fontosabb a gyönyörködtetésnél, s végeredményben a mozgósítást célozza.

„A pesti árvíz jeleneteinél kissé tovább időztem, mint ezt a felvett tárgy egysége kívánta volna, de meg kellett bocsátani magamnak, s remélem, hogy olvasóim is megbocsátják, ha e nagyszerű jelenetnek, melyben ránk nézve annyi tanúság van, kissé nagyobb tért szenteltem.”⁹²

A *Kárpáthy Zoltán* kísérőszövege szerint a tanító funkció még a tárgy egységénél is fontosabb formateremtő elv lehet. A *Szerelem bolondjainak* előszava valójában egy értekezés arról, hogy miféle tárgyakkal lehetne illusztrálni a szív szerepét a világtörténelemben. A döntés újra a tanító erő mérlegetése alapján történik.

„Közönséges, mindennapi történeteket írok le; olyanokat, amik minden időben, minden égalj alatt megtörténhettek; itt körülöttünk, szemünk láttára végbement

⁸⁶ Pl. KK 64. *Öreg ember nem vén ember* (1900) 5–8.

⁸⁷ Roman INGARDEN, *Az irodalmi műalkotás*. Bp., 1977. 301. – Nagyon jellemzőnek tartom, hogy Jókai alighanem Ingardennel azonos módon látta a művészet mibenlétének kérdést. A metafizikai minőségek szemléletében való nyugodt elmerülés lehetőségének megteremtése Jókai legfontosabb becsvágya lehetett. Annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy mi módon lehetnek hasonlatosak egy XIX. századi magyar regényíró gondolatai egy XX. századi fenomenológiai alapokon álló irodalomteoretikuséival, szellemtörténeti kutatásokat igényelne, mint Jókai megértése általában is. Ilyen kutatásokra nem vállalkozom.

⁸⁸ KK 18–19. *A jövő század regénye* (1872–1874) 12.

⁸⁹ Egy esetben a *Három márványfej* Kritikusa használja a szót, KK 50. *Három márványfej* (1887) 243.

⁹⁰ E magatartás indoklását talán a *Három márványfej* egyik disputája adhatja: „[Kritikus]: Nem elégíthetné ki a szerző az olvasó kíváncsiságát a kétségtelenül kezében levő történelmi adatok közlésével?”

Szerző. Ha kívánják tőlem, megtehetem; ámbár ez esetben azt ismételtem, amit a francia hajóskapitány tett, aki a lőporát megosztotta az angol ellenfelével, hogy az is lővöldözhesen órá. Azonban őszinte akarok lenni, s előadom a docékat. Ezeket az én tudós kollégám, Thallóczy Lajos, a bécsi országos levéltár igazgatója, szedte össze Raguzában, s ő volt szíves azokat nekem regénytárgyul kiszolgáltatni, ahogy következnek.” KK 50. *Három márványfej* (1887) 371.

⁹¹ KK 4. *Törökvilág Magyarországon* (1852–1853) 5.

⁹² KK 8–9. *Kárpáthy Zoltán* (1854) 239.

dolgokat, miket észre sem vesz az ember addig, míg el nem mondják előtte, s csak akkor emlékezik rá, hogy hiszen azt ő is tudja valahonnan.”⁹³

A jól megválasztott történet tehát szinte az *anamnézis* erejével idézi fel az eszmét, a tiszta ideát az olvasóban, aminek a szerző folyamatosan (és tudatosan) birtokában van. Az elhíttetés, az igazolás igyekezete és a folyamatos igyekvés a fogékonyra tételre (*docilitas*) itt nyeri el értelmét: a beszélőnek, a prédikátornak, tanítónak hinnünk kell, hogy tanulni tudjunk tőle.

„Legtöbb regényem ellen azt vetik, hogy igaz történetnek meglehet hogy hű, de regénynek nem valószínű. Jelen művem tárgyánál küzdöttem legtöbbit e nehéz váddal, és érzem, hogy nem háríthatom el azt. Lehet, hogy regényem meséje igaz, hogy alakjai valóban éltek: de indokolni, elhíttétvé tenni életüket éppen olyan nehéz, mint volt ez élet.

A mártírokról írhatunk legendát, a hősookról eposzt, a tündérekről mítoszt: de mártír, hős, varázsló regénytárgy nem lehet.”

Az elhíttetés nehéz feladatánál a szerző itt, az *És mégis mozog a föld* levélformájú előszavában nyíltan a szakrális nyelvhez nyúl:

„Annyi dicső közül Te jöttél át velünk az új korszakba magad. A szellemi ígéret földét keresők Józsuéja. Te tudod egyedül, mit szenvedtek a mi Mózesünk. Te tudod, mi volt az a pusztaság. S az a negyven évig vándorlás a pusztában.”⁹⁴

A szerző isteni ábrázolása egyébként is folyamatosan jelen van szinte minden tematikus kijelentésben, ha néha önironikusan is. Pl.:

„Azóta én folyvást viselem ennek a regénynek a tárgyát, mint Jupiter viselte a fiát, Bacchust, a testében (hohó! ne kezdjük olyan magasan!), mint rossz adós a váltóóvást a zsebében, anélkül, hogy az adósságom leróttam volna.”⁹⁵

A szerző valójában az eszmék, témák, tárgyak, alakok (mint láttuk) kimeríthetetlen tára: letéteményese és őrzője. Feje és notesze valójában az ideák tárháza.

„És a míg ezt a földgolobust, a minek Magyarország a neve, annyiszor körülkerültem, mennyi alakjával kellett megismerkednem az egymást váltó kornak! Élők és halottak nekem modellt álltak: hívásomra most is előjönnek, változatosságban kifogyhatatlanok. Emlékkönyveimben annyi tárgy van följegyezve, hogy egy másik negyven év sem volna elég azokat mind feldolgozni.”⁹⁶

A szerző bőbeszédűsége mögött tehát itt is a konkrét témát illetően a *rafinált semmitmondás*, más, számára fontosabb területek vonatkozásában pedig a *rejtekező befolyásolás* stratégiáját látjuk működni.

3. 2. Alak, figura, hős, jellem, szereplő

Jókai a leghatározottabban saját értelmezésébe igyekszik vonni szereplőit. Legjelentősebb figuráiról szinte minden esetben határozott, világos, szuggesztív értelmező jellemrajzot ad a kísérszövegben, aminek sugalmazásaitól nehéz

⁹³ KK 17. *Szerellem bolondjai* (1869) 7.

⁹⁴ KK 22–23. *És mégis mozog a föld* (1870) 7–8.

⁹⁵ KK 63. *A barátfalvi lévita* (1896) 5.

⁹⁶ NK 100. *Negyven év visszhangja* (1883) 120.

szabadulni.⁹⁷ Amiként Jókait olvasva folyamatosan dolgoznak az ember, az emberi jellem alakulásáról vallott általános nézetei is: az ember valós tulajdonságait csupán fiatal korában hordozza tisztán, minden későbbi változás torzulás,⁹⁸ a harc a szereplők purgatóriuma, a jellem a válsághelyzetekben mutatkozik meg igazán, tanulmányozni, ábrázolni ezért ilyen szituációkban ajánlatos,⁹⁹ minden jellem eszme által vezérelt¹⁰⁰ stb.¹⁰¹

A regényhősök egymással gyakorta kifejtett antagonisztikus ellentétben állnak, ami jellemük megértését tovább egyszerűsíti.¹⁰² Az, hogy Jókai a *hős* szót folyamatosan egyszerre használja valósnak ható *főszereplő* és *csodálatos, példamutató, elszánt, különleges ember* jelentésben, („alakjai mind élő emberek, s ha rendkívüliek is, de valóságosak”) egész jellemzésükre további fontos hatással bír. Amiként az az előzővel összefüggő jelenség is, hogy Jókai a valóságot is (saját jól megformált életrajzát, a történelmet, minden történelmi korszakot) saját regényelméleti fogalmaival írja le.¹⁰³ (A *Negyven év visszhangja* és az *Önéletírás* szinte teljes egészében ennek példája.) Mintha számára az is (újra) eleve irodalomként jelenne meg.

Jókai szerint alakjai reálisak: azonosak a valóságban fellelhető emberekkel vagy legalábbis olyanok, olyanoknak tűnnek, mintha valóságosak lennének. A fő célkitűzés ebben az esetben is az elhithetőség: „ez a regény egy olyan koreseményt fog előadni, mely 'még' nem történt meg, s küzdeni fog a nehéz feladattal, úgy rajzolni tényeket és alakokat, a jövő korszak kül- és belvilágát, hogy az olvasó azt mondja rá: ez még megtörténhetik!”¹⁰⁴

⁹⁷ Egy határozott példa: „Az öreg nábob jellemében osztálya nyers hibáit szándékoztam visszaadni, miket jókori nevelés és korszerű műveltség mindmegannyi erényekké lett volna képes átvarázsolni; de unokaöccse jelleméhez nem találtam semmi szépiteni, semmi kiengesztelni valót. Az ő botlásai nem hibák, hanem bűnök. Embernek rossz, hazafinak jellemtelen, szeretőnek aljas, férfinak nyomorult, tekintélynek esztelen, úrnak – önhibája miatt – koldus. Egy kimenthető betű nincsen rajta. Megvetés, kígyúnyoltatás e földi jutalma.” KK 5–6. *Egy magyar nábob* (1853–1854) 255.

⁹⁸ „Nem tartottam akadálynak azt, hogy regényhősöm első bemutatásánál még alig több mint gyermek, tizenhárom éves. Érzelve, vágya, jelleme legifjabb korában van mindenkinek, sokkal ragyogóbb még és sokkal tisztább, mint később; tizenhárom éves korában bármelyikünknel *élet-ér* volt a költészet, *szív gondolat* a szerelem, *önfeláldozás* a honfiéret; sokkal több volt a *hűség*, sokkal több a *részvét*, az idők csak eszesebbé tettek bennünket, csak a tudást szaporíták, nem az érzést, s ha volna valakinek kedve visszagondolni azokra az első sóhajtások éveire, milyen elvesztett *egy világot* látna azokban a legtisztább, a legeszeményibb gyönyörrel tele.

»Hagyd pirulni arcodat – mondá a görög bölcs az ifjúnak –, *ne szégyelld ezt a színt.*«

A pirulni tudás évei a legköltőibb évek.” KK 8–9. *Kárpáthy Zoltán* (1854) 238–239.

⁹⁹ KK 4. *Törökvilág Magyarországon* (1852–1853) 5–7.

¹⁰⁰ KK 52–53. *Gróf Benyovszky* (1888–1891) 5–11.

¹⁰¹ Pl. egy, az alaposabb, az értelmezést erősen behatóról aforizmatikus listák közül: KK 8–9. *Kárpáthy Zoltán* (1854) 238. Lásd a 36. jegyzetet.

¹⁰² Pl.: „Regényünk két hőse, a két ősz antagonistá olyan kornak volt képviselője, mely erős szenvedélyében egymást felemészteni hivatott. Csak a különös erők tusája adhatta meg a későbbi nyugalmat a közéletnek, melynek akkor a hit volt főérdeke.” KK 11. *Az elátkozott család* (1858) 273.

¹⁰³ Pl.: „Gyermekkorom emlékei visszahatolnak egész a napoleoni világharcok korszakáig, melyben a magyar insurrekció is szerepelt. Még én ismertem annak a kornak a szereplőit; a nyugalmazott huszár őrnagyoktól kezdve a czopfos szenátorokig, s a fejedelmi kegytől fölemelt és aztán elfelejtett szép asszonyokig: azt az egész társadalmat, melyben a ruházataról meg lehetett ismerni mindenkit: ez a nemes, ez a molnár, ez a takács, ez a szekeres gazda, ez magyar, ez német.” NK 100. *Önéletírásom* (1894) 145. Valamint: KK 5–6. *Egy magyar nábob* (1853–1854) 352–353.

¹⁰⁴ KK 18–19. *A jövő század regénye* (1872–1874) 5.

Több esetben a sűrítés, típusalkotás eszközével élt, és ezzel egészében véve egy mélyebb valóságot sikerült ábrázolnia: a valótlannak tűnő szereplők valójában az ábrázolt kor eszmei igazságát, valódiságát fejezik ki.¹⁰⁵ Az alakok rendjét az alapeszme határozza meg, erőterük középpontjában az irányító eszme áll.¹⁰⁶ Az alakok kapcsolatainak tisztázásából ezért szinte közvetlenül juthatunk el az alapeszme megértéséhez, a legfontosabb jelentéshez.

Az eszmecsíra szinte magától alkotja meg tehát a szereplők szinte teljes rendszerét, de ennek a rendszernek a felismerése és gyakorlati létrehozatala az írótól a teremtéshez hasonlatos kiegészítő, kiteljesítő munkát követel. A tapasztalat egészíti ki a fantázia művét, az álomban, kinyilatkoztatásban megkapott alapötletből így születik meg a teljes – és a valóssal egyenértékű – teremtett világ. Ez a tevékenység – a teremtés mellett – a mítoszalkotással rokon.¹⁰⁷

Sem egyikre, sem másikra nem képes mindenki.

3. 3. Az ember

Minden különlegességük ellenére azonban Jókai hősei minden esetben emberek. Ezért (és alapvető általánosító hajlamából következően) az emberi lényeket Jókai folyamatosan, sokat és hangsúlyosan emlegeti. Említéseiből (szereplőiről alkotott nézetei mellett) azt hiszem kiolvashatóak sajátos – és a mindenkori Jókai-olvasatokban folyamatosan ható – antropológiai nézetei is. Ennek a nézetrendszernek természetesen vázlatát tudom csupán most adni.

Az ember, Isten teremtménye halandó, múlandó, esendő lény, akinek (ha már a halandóságtól nem szabadulhat meg) megadatott a tökéletesedés lehetősége. A tökéletesedés a tanulás útján mehet végbe. Isten a világ és az ember megteremtése után sem hagyta magára teremtményeit: megfejtésre váró jelek sokaságával, a bennük megjelenő örök igazság tudományával kívánja tanítani, tökéletesíteni az embert. Egészen addig, míg az valóban méltó lesz az ember névre. Az ember *potenciálisan tökéletes lény*. Az igazi tökéletességre, a teremtés beteljesítésére az Isten által küldött üzenetek megfejtése, az azokból való tanulás útján juthat el. A tanulás, a tökéletesedés a legfontosabb morális és metafizikai feladat. Célja (hosszú távon) nem az istenülés, hanem az emberré válás.

Az ember azonban megfélemedezett feladatáról. Az alvó nyugalom állapotában van. Eluralkodott rajta sajátmaga – részben – anyagi természete. Az Isten által a három legfontosabb területen: a természetben, a történelemben és magukban az emberekben nyújtott „tökéletes tudományt” keveseknek jut eszébe tanulmányozni. Isten keze „nagyszerű titkokat nyilvánít meg”, de ezt az ember képtelen észrevenni. Ha észreveszi, akkor sem képes megérteni. Ha megérti,

¹⁰⁵ KK 4. *Törökvilág Magyarországon* (1852–1853) 5., 7., KK 5–6. *Egy magyar nábob* (1853–1854) 264., KK 17. *Szerellem bolondjai* (1869) 449., KK 13. *Az új földesúr* (1862) 6., KK 14. *Politikai ábrák* (1862–63) 6., KK 22–23. *És mégis mozog a föld* (1870) 7., KK 24–25. *Az arany ember* (1872) 293–294.

¹⁰⁶ „E kérdés világa dereng át az egész történeten, e körül csoportosul minden alak, kicsiny és nagy, fényes és sötét.” KK 4. *Törökvilág Magyarországon* (1852–1853) 6.

¹⁰⁷ „Egy vonás, egy esemény, abból kellett megteremteni az egész történetet, nagy és apró alakjaival együtt; olyan volt az, mint mikor az ember álmában egy akkordot meghall, s fölébredtében az egész szimfóniát kifundálja belőle.” KK 5–6. *Egy magyar nábob* (1853–1854) 259.

akkor elfelejti. Ha emlékezik, akkor sem képes továbbadni. Pedig ha az ember nem ilyen volna, akkor hamarosan eljönne, itt e földön, a mennyország.

Az ember megértő, tanuló feladatának tehát önnön megromlott természete a legfőbb gátja. Aki azonban képes a jelek felismerésére, megértésére, őrzésére, azaz képes tanulni, annak kikerülhetetlen feladata a kinyilvánított igazságok továbbadása, kötelessége a tanítás. Aki képes a jelek olvasására, annak beszélnie kell, és el kell érnie a megértést. A megértés (a „közönséges emberek” esetében is) valójában visszaemlékezés valami már tudottra: ráismerés, anamnézis.

Szerencsére teljesen rossz, megromlott természetű ember nincs. Igaz, hibátlan sincs. (A „sorsszeszély bizarr kivételei” nem érintik ezt az általános szabályt.) Az ember – legyen jó, vagy rossz – csak a szeretet légkörében képes élni. „S olyan ember nincs a földön, akit senki se szeressen.” (Ez a Jókai-féle antropológia egyik legfontosabb tartópillére.) Szeretet nélkül meghal az ember.

Szeretet nélkül az ember nem képes állni azt a folyamatos harcot, ami valójában az élete. Az ember harcban áll embertársaival és a természettel. Életbenmaradása csak a másik, ill. a természet rovására mehet végbe. Az ember vagy győztes, vagy vesztes. A harcból kiszállni nem lehet.

Vannak közönséges és vannak különleges emberek: művészek, költők, hősök, próféták, mártírok, szentek, a pénz, a politika vagy a szépség birtoklói. A különleges ember nem olyan, mint a többi: egy másik embertípus. A különlegesség azonban Isten különleges kegye. Épp ezért valójában nem értékmérő az emberi világban: a különleges ember egy másik szféra küldötte. Az emberi világ értékmérője az emberi teljesség. Már csak azért is, mert fiatal korában a legtöbb ember kitüntetett és különleges. Idővel ez – a legtöbb embernél – óhatatlanul elmúlik. (A természet kikerülhetetlen rendje az emberre nézve romboló.) S akkor nem maradhat más dolga, mint az emberség extenzív megvalósítása: kiélni minden emberit, megélni minél teljesebben mindazt, amivel rendelkezik. Tökéletesedés helyett megnyugodni Isten kegyelmében. A tökéletesedés esélyétől megfoszthatja az embert az idő, vagy saját adottságai, de a teljességre törekvés magányos feladata (legyen bár az ember jó vagy rossz, különleges vagy közönséges, beszületes vagy becstelen) már valóban kikerülhetetlen.

Egyébként az ember vagy magyar, vagy valami más.¹⁰⁸

3. 4. *A magyar*

A regényekből kiolvasható egyik legfontosabb témához, a magyarságképhez az utószavak nem hoznak jelentős adalékot. Annál érdekesebb viszont az a néhány előfordulás, ahol Jókai saját, nyelvileg és regényelméletileg fontos kifejezéseihez fűzte hozzá, gyakran kizárólagos érvénnyel a magyar jelzőt.

¹⁰⁸ Az összefoglalás legfontosabb forrásai: KK 2. *Szomorú napok* (1846–1856) 237–241., KK 8–9. *Kárpáthy Zoltán* (1854) 238–242., KK 17. *Szerellem bolondjai* (1869) 5–9., KK 18–19. *A jövő század regénye* (1872–1874) 5–12., KK 22–23. *És mégis mozog a föld* (1870) 11., KK 50. *Három márványfej* (1887) passim, KK 51. *A lélekidomár* (1888–1889) 5–6., KK 62. *De kár megvénülni* (1896) 5–8., KK 64. *Öreg ember nem vén ember* (1900) 5–8., KK 67–68. *A magyar nemzet története* (1887) 479.

A magyar nyelv őrzését elsősorban szókinccsen keresztül látta megvalósíthatónak, ez irányú észrevételei folyamatosak.¹⁰⁹ Grammatikai aggodalmai nincsenek.

Nem csupán tematikailag, de a megformálást tekintve is folyamatosan hangoztatja, hogy létezik speciális magyar irányregény és magyar történelmi regény. Hogy miben áll ez a magyar specifikum, arról nem beszél.¹¹⁰

Jókai számára léteznek tipikusan magyar történetek. Megítélése szerint ezek éppen a közélet lármájával mindig telített irányregényben öltenek testet. Az átpolitizált és ideológiai ballaszttal kellően megterhelte történetmondást tartja magyarosnak. Állításához való viszonya ambivalens.¹¹¹

Mindezek mögött egy szintén jellegzetesen magyar, és szintén homályban maradó, állandó magyar gondolkodásmód (néha humor) áll.¹¹²

Zárásul egyetlen vallomást idéznék, amely bizonyos tekintetben foglalata Jókai írói és olvasói, alkotói és interpretátori hitvallásának.

„Inkább leszek rossz regényíró, mint rossz magyar.”¹¹³

3. 5. A politika

A politika Jókai számára az eszmék harcának legvilágosabb, egyben legösszetettebb megnyilvánulási formája, ezért az egyik legfontosabb eszmeforrás is. A politikai életre való hivatkozás számtalan példáját most nem sorolom. Mindenestre Jókai eszmetörténeti megközelítésének szükségességét ezen a ponton lehet leginkább érezni.

A politika – mint láttuk – nyíltan és bevállaltan közvetlenül beleavatkozott a regények végső formájának kialakításába. Jókai mindazonáltal a politikai kény-

¹⁰⁹ Egy fontosabb fejtegetése példának: „A nyelv ellen tett észrevételek, miszerint nagyon sokszor használom az idegen szavakat. Erre, ha tréfálni akarnék, azt mondhatnám, hogy annyira bele voltam merülve azon kor tanulmányozásába, hogy még nyelve is rám ragadt, hanem e vád egyéb műveimet is illeti, tehát kénytelen vagyok egész őszintén megvallani, miszerint én a végletekig vitt purizmust azért nem szeretem, mert újabb időkben avatatlan, a nyelvek összehasonlított jellemét nem értő nyelvészek annyira elszaporították a rossz új szavakat nyelvünkben, hogy kénytelen vagyok a régeket visszakérni s használatban tartani mindaddig, míg a MAGYAR tudós társaság nagy szótára elkészül, melyben valódi értelmű, kifejező és MAGYAR hangzású műszavakat fogunk találni, aminőket Czuczor, Széchenyi és Szemere Pál tudtak helyettesíteni; természetesen itt nem tudományos műszavakat s nem azoknak alkotóit értettem, mert azokat szeretem úgy, ahogy vannak; s szent borzalommal emelek kalapot a vegtani műszavak rejtelmes kongása előtt.” KK 5–6. *Egy magyar nábob* (1853–1854) 256.

¹¹⁰ I. m. 259.

¹¹¹ „Egy kis kitérés az élő világba esett meg rajtam, mikor a *Csataképek*-et és a *Bujdosó naplóját*-t írtam: ezekben már volt igazi életismeret (nem mindenütt), de amint ezen a földhöz kötött pályán tovább akartam ballagni s szedegetni az élő virágot: egyszer csak azt mondta az államhatalom, hogy »hands off«! magyarul »kacsi«! s azzal a kiadóm tizenöt év kész munkámat, ami a 48/9-es időkről szól, szépen betapostatta papírmassénak; Sajó barátom letűnt a láthatárról, s az én fantáziám is kivándorolt Törökországba, Óceániába, egy elsüllyedt világgrészbe; aztán meg a régi Rómába, s ha már éppen valami magyart kívántam írni, felkerestem a régi várkunokat, Oldamurt az ő Dalmájával, valahol a Káspi-tó mellett. Ezen a réven mégiscsak csempésztem be egy kis hazaszeretetről, szabadságról szóló gondolatot; az államhatóság szemet hunyt rá. Mért ne legyenek a magyarok szabadok és hazaszeretők – az obi pusztán?” I. m. 260.

¹¹² Pl.: „Miótan kiadó barátom e felfogásomat helyeselte, hozzáfogtam e mű elkészítéséhez, először Benyovszky saját naplóját angolból lefordítva, azután a hiányzó adatoknak utána járva. Azért kellett angolból és saját magamnak végezni a fordítást, mivel már az első angol szöveg is francia kéziratokból van áttűtetve, azon okoknál fogva, melyek az angol kiadás bevezetésében el vannak mondva; a német fordításokban ugyanazt hibákkal, félreértett kifejezésekkel még jobban megzavarták; úgyhogy gyakorlott stílusztának kell lenni, aki a háromszor átszűrt francia konvencionátus irályból a valóságos magyar gondolkodásmódját a szerzőnek kitalálja.” KK 52–53. *Gróf Benyovszky* (1888–1891) 10.

¹¹³ KK 57. *Rákóczy fia* (1891) 392.

szerítő erők elháltával sem tett lépéseket a regények eredeti, érintetlen alakjának visszaállítására. Kényszerű módosításait szervesnek érezte. Számára a politika alighanem *műimmanens*.

A politikai élet szereplőit a hagyományos hőstípusokkal egyenrangúnak, kora hőseinek tekintette.

Végül pedig felettébb figyelemre méltónak tartom, hogy Jókai saját politikai és költői működését paralelnak tekintette: megítélése szerint a szabadságot, az emberiséget, a felvilágosodást és a haladást szolgálta mindvégig, mindkét területen.

Ha igaz, érdekes.¹¹⁴

3. 6. A szerelem

Jókai harmadik legfontosabb témája a szerelem. A regényekből kiolvasható szerelemképhez képest ez is szegényes, viszont a megfogalmazások aforizmatikusága, tételszerűsége talán néhány jelenségre figyelmeztethet.

Saját olvasatom szerint Jókai a következőket olvasta ki saját regényeinek szerelmes mozzanataiból:

A szerelmi érzés az idő haladtával az emberrel együtt megromlik és beszenyveződik.¹¹⁵

Létezik szerelmi érzés szerelmi vonzalom nélkül.¹¹⁶

„A szerelem nem szerelem többé, mihelyt bolondság; s a bolondság sem bolondság, mihelyt szerelem.”¹¹⁷

A szerelem felborítja a társadalom megszokott rendjét: kicsapongó, bolond, bizarr, őrült, romboló erő.¹¹⁸

„És a szerelem olyan, mint a gyöngvirág: amíg virág, addig éltet, ha gyümölcs lesz belőle, akkor megöl. Pedig az a gyümölcs: a féltés.”¹¹⁹

A szerelmi történet: triviális.¹²⁰

Jókainak regényei saját alakjairól és legfontosabb témáiról tett megjegyzéseiről azt hiszem egészeiben elmondható, hogy azok viszonylag ritkák, szűkreszabottak, némiképp didaktikusak s többnyire triviálisak, közhelyszerűek. A regényíró ennél sokkal színesebb, hogy ne mondjam: bölcsőbb. Ha ezeket a megnyilatkozásokat alkotói vallomásnak tekintjük, akkor semmitmondásuk, ill. mellékes célzatoságuk fortélyos fogásnak minősíthető. Ha azonban mindez olvasat, interpretátori töprengés, akkor Jókai meglehetősen unalmas értelmező.

Saját témáiról úgy tűnik szinte kizárólag a regény nyelvén tud beszélni: *a szerző bölcs, az olvasó ostoba*.

Jókai olvasói ostobasága a szerző Jókai pozícióit erősíti. Az üzenetet közvetítő ember maga sem érti, amit hordoz és átad: az értelmező ember nem érti, amit a beszélő ember mond.

A szerző már nem is mediátor. *Médium*.

¹¹⁴ Lásd: KK 17. *Szerelem bolondjai* (1869) 446., KK 18–19. *A jövő század regénye* (1872–1874) 6., KK 51. *A lélekidomár* (1888–1889) 5., KK 52–53. *Gróf Benyovszky* (1888–1891) 9., NK 100. *Önéletrajsom* (1894) 141.

¹¹⁵ KK 8–9. *Kárpáthy Zoltán* (1854) 239.

¹¹⁶ *I. m.* 240.

¹¹⁷ KK 17. *Szerelem bolondjai* (1869) 5.

¹¹⁸ *I. m.* 446–450.

¹¹⁹ KK 50. *Három márványfej* (1887) 292.

¹²⁰ KK 69–70. *Egy az isten* (1876–77) 9.

4. Általános szövegjellemzők

4. 1. Munka

A közvetítés: munka. Jókai elsősorban munkáknak nevezi műveit csakúgy, mint mindenféle irodalmi, vagy tudományos művet. Munka ugyanakkor a regények megalkotása is részében és egészében egyaránt: dolgozik a képzelet, az emlékezet, az ítélőerő, munkája van az olvasással, a tudományos megismeréssel, mindenféle intellektuális teljesítmény munkának minősül.

Mindez valószínűleg nem egyedi sajátosság. De az, hogy Jókainak saját regényművészetéről és alkotásmódjáról írt szövegei teljes egészükben a munka képzetkörében mozognak, a munka metaforikájának jegyében állnak (olyannyira, hogy a hivatkozások itt lehetetlenek, a feldolgozás pedig külön dolgozat tárgya lehetne) pontosan illeszkedik a szerzői image építésének általános irányvonalába.

Jókai a felületesség vádjától tartva oly erőszakosan építgette azonban a tudatos, munkás szerző arcképét, hogy e képnek alighanem jelentős szerepe van az ellenkező előjelű, nagyon népszerű vád létrejöttében, miszerint műveit és alkotásmódját arctalan gépiesség és korlátlan, termelés-centrikus mennyiség-elv irányítja: az erőszakos előszavak tehát még a gáncsolás lehetséges módozatait is preformálják.

Arról most nem is beszélve, hogy a munka metaforikája kitarító, természetességében mégis szinte észrevétlen, de folyamatos jelenlétével mi módon rögzíti a regényíróról alkotott képet a *demiurgosz* képzetköréhez.

4. 2. Fejezet

Némiképp meglepő (bár az alapvetőnek látszó prédikátor-tanító kettősséghez jól illeszkedő) jelenség, hogy Jókai milyen nagy jelentőséget tulajdonít művei fejezet-beosztásának. A kísérőszövegek szövegutalások esetében leggyakrabban a konkrét fejezetre hivatkoznak. Úgy tűnik, hogy Jókai számára a fejezet jelentette a kezelhető egységet, sőt alighanem ezt már egy tovább nem tagolható szövegegységnek tekintette.

Ez összefüggésben állhat a közismert alkotás- és közlésmóddal: az alkotás és a közlés alapegysége a fejezet volt. A kísérőszövegekben a fejezethivatkozások ugyanakkor egyszerre emlékeztetnek a tudományos hivatkozás szokásaira és a Szentírás esetében szokásos utalásokra.

A fejezetekre tagolás tehát egyszerre biztat vagy teremt az alkotó által legitimált lehetőséget feltagoló olvasásra, legalábbis a fejezetek szintjéig, ugyanakkor pedig a tudomány és a Szentírás, a tanítás és a prédikáció felé tereli az olvasói asszociációkat.¹²¹

4. 3. Történet

Ha van egység egy adott Jókai-regényben a jól megformált szerző folyamatos jelenlétén kívül, akkor azt (Jókai olvasatában legalábbis) a történet egységében kereshetjük. Legyen bár rejtett ez az egység, az olvasó bizonyos lehet benne, hogy

¹²¹ Lásd: KK 32. *Szép Mikhál* (1877) 308–309., KK 38. *Rab Ráby* (1879) 5–8., KK 50. *Három márványfej* (1887) passim, stb.

a történet (lévén eszme által vezérelt, egységes időben és térben játszódó, lélektanilag motivált, tényekkel megerősített, többnyire örökölt, régóta létező és igaz) maradéktalanul összefűzi a diszperznek látszó mozzanatokot is.¹²²

Bár gyakori az az olvasói tapasztalat, hogy a Jókai-regény széthullni látszik, a történet egységesítő erejét hangsúlyozó állandó szerzői szólam megakadályozza, hogy a műveket – engedvén a spontán olvasói késztetésnek – engedjük széthullani, akár csak fejezetekre is. A történet egységesítő erejének hangsúlyozása diszkvalifikálni igyekszik a szétolvasás spontán módon is kialakuló törekvését.

Jókainak nincs ínyére a művet kényére-kedvére feltagoló olvasói olvasás. Másfelől úgy tűnik, hogy művei homogenitását művön kívüli eszközökkel is megoldhatónak, biztosíthatónak látta. Amikor műveinek zárt egységét kívánta biztosítani, elegendőnek látta az olvasás befolyásolását. Alighanem tudta azt, hogy amit egységesnek látunk, az egységes. Nem a tárgyat formálta hát, hanem annak befogadását.

Az önmagában zárt műalkotás létrehozása helyett az értelmezésben bezáruló, a szerzői értelmezésbe zárt mű létrehozása foglalkoztatta. Művészete ebben az értelemben – mutatis mutandis – *konceptuális*.

Mindennek megfelelően persze teljes életművét tekinthetjük egyetlen, hatalmas műalkotásnak. Szándékaitól – láttuk – ez sem idegen.

4. 4. *Könyv*

Láttuk: az ember élete csukott könyv. A temető is könyv, ahol minden betű egy sírhalom. Van könyvcsináló, könyvmegvevő, könyvárus és könyvkiadó. Van évkönyv, törvénykönyv, vannak ritka könyvek, tudós könyvek, könyvecskék, betiltott könyvek, emlékkönyvek, verseskönyvek, van könyvtár. Más szerzők könyveket írnak.

De Jókai a *Véres könyv* címén és *A magyar nemzet története* című munkáján („könyvecske”) kívül soha, egyetlen művét sem nevezte kísérőszövegeiben könyvnek.

Jókai nem ír könyvet. Jókai nem könyvet ír. Mi nem könyveket olvasunk.

4. 5. *Terjedelem*

Jókai folyamatosan hangsúlyozza és mihez tartás végett soha el nem mulasztja aláhúzni, hogy Jókai minden részletében hosszú és hosszadalmas.

Hosszadalmasak a kísérőszövegek, hosszas a regények közlésének menetele, hosszú a szokások, tájak, korok leírásában, hosszúra igyekszik nyújtani az elbeszélést, hosszú elbeszéléseinek, kritikáinak, regényeinek sorozata, hosszú az élete és hosszú minden regénye külön-külön és egyenként. Mindezért néha elnézést kér.

¹²² Lásd: KK 14. *Politikai divatok* (1862–63) 471–478., KK 18–19. *A jövő század regénye* (1872–1874) 6., KK 50. *Három márványfej* (1887) passim, KK 52–53. *Gróf Benyovszky* (1888–1891) 5–11., KK 65. *Eget vivő asszonyiszív* (1902) 7–8., KK 71. *Ahol a pénz nem isten* (1904) 7., valamint a történetre vonatkozó eddigi említéseket. – E ponton valóban igazoltnak látszik, hogy Jókai esetében (legalábbis ami önolvasatait illeti) „az esemény (‘csattanó’) és a történet (az attraktív ‘románcosság’) főlynye elfedte azt az elbeszélés-hermeneutikai tényt, hogy mindkettejüknek az *elbeszélés* értelmezte formában van csak epikai léte.” (KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*. Bp., 1993. 73.)

Jókai nem szereti a rövidséget: a rövid lezárást, a rövid úton kötött házasságot, a rövid napokat, a rövid munkát, a rövid hagyományokat, a kivonatokat, ezeket munka közben kerüli. A rövidség megnehezíti a megértést, mondja.

Mindez ellentmond a néhol – mint láttuk – határozottan jelenlévő retorikai hagyomány *brevitas* eszményének, ugyanakkor a gyakori említés felkészít a valóban szokatlan méretű életmű befogadására, felhív a befogadás folyamatossá tételére, és újfent elterel a rövidítő tagolástól. Jellemző, hogy az utókor által egyre szűkülő Jókai-életműben ma már valóban kizárólag hosszú műveket találunk. Talán nem véletlenül.

4. 6. Egész

Jókai egyik kedvenc szava. Ő az egészről beszél. Amit mond, az egész, az az egész.

Hősei az egész világgal harcban állnak, a csapások egész népeket sújtanak, egész vidékek semmisülnek meg, hősei nem félistenek, de egész emberek, egy kérdés irányítja az egész történetet, az alkotó mindig egész művet alkot, mindig egy egész korszakról beszél, mindig egy egész eszmét dolgoz ki, kijelentései mindig egy egész regényre, vagy az egész életműre vonatkoznak, a háttér, a történet, a közönség, az irodalom, a nemzet, mindig egységes egész.

A történetek viszont mindig valami olyasmiről szólnak, ami kiszakad az egységből – Jókai értelmezéseinek szinte mindig ez a vezérgondolata.

Jókai művének egységesítő, általánosító, kikerekítő, alapjában problémátlanná tevő olvasataiban ennek a szerzői olvasási módnak egy elszegényített olvasata él tovább. Apránként elfelejtődött Jókai (e helyen általánosságá miatt nehezen dokumentálható) alapkérdése: miért és hogyan szakad ki az egészből a problematikus rész, és hogyan tér oda, vagy valamiféle más, esetleg a rész miatt megváltozott egészbe vissza, illetve az egészen kívül rekedve, bukásra ítélve hogyan semmisül meg.

Alighanem adható lenne egy (néhány) általános válasz. De a kérdés, most is, sokkal érdekesebb.

4. 7. Cím

Miközben Jókai (látjuk:) semmit, vagy csak nagyon keveset beszél regényei narratív szerkezetéről, a külső, formai, mondhatni nyomdatechnikai mozzanatok említése és értelmezése igen gyakori a kísérőszövegekben.

Nagyon nagy jelentőséget tulajdonít pl. a címeknek. Úgy tűnik, ezek kiválasztására nagy gondot fordított, és előszavainak gyakran vezérfonala a regény címének elemzése, a vele kapcsolatos olvasói asszociációk irányítása.

Általában véve folyamatosnak látszik Jókai alkotói aggodalma, hogy a választott cím téves (az alkotó által nem szándékolt) várakozásokat ébreszt az olvasóban. Fontosnak érzem ebből a szempontból annak a mozzanatnak a kiemelését, amikor a szerző a sírkő funkcióját a címlappal állítja beszédes párhuzamba.

„Az ember jót, rosszat elfelejt.

A természet, az isten ujjá minden emberéletem mint egy tanúsággal teljes könyvet mutat fel, melynek lapjai, – a leélt eseményes évek – örök igazság tudományával vannak beírva. De e tudományt még senkinek sem jutott eszébe tanulni. Az ember meghal, sírján összenő a mezők füve, a könyv be van zárva, a sírkő

a puszta címlapot mutatja fölötte. Mennyit szenvedett életében, s mennyit vétkezett, hogy e szenvedést megérdemelje, hányszor eltévedt élte útjain, míg sírjára talált, hány átkot, hány áldást vitt magával oda?... A sír néma, nem mondja senkinek. Az emberek elfeledték, nem okultak utána. Pedig minden halott egy-egy elveszett kézirat, melynek ismeretlen tartalma tán senkinek sem fog újra eszébe jutni, s melyet – ha végigtanulna – bölcs lenne az ember.¹²³

A szöveg szerint a világban az elmúlás természetes jelenség. Ami tragikusan jelenik meg, az nem a halál, a pusztulás, hanem az azt követő, hangsúlyozottan nem-természetes felejtés. A felejtés azért tragikus, mert az emberi életek, minden eseményükkel, a halállal együtt Isten (örök igazságának tudományával megírt) művei és ezen, *Isten textusaként* megjelenő emberi éleltutak minden egyes darabja önmagában is alkalmas lenne arra, hogy az ember (iség) megtanulja belőle az isteni bölcsességet. Az ember tehát szöveg, Isten szövege, a hozzá való olvasói viszony elsősorban *tanulói* jellegű: az emberélet, mint szöveg, elsősorban nem mozgósít vagy megindít, nem is gyönyörködtető célú, hanem mindenekelőtt tanít, méghozzá oly módon, hogy a tanulni vágyó befogadás, sőt: a puszta visszaemlékezés önmagában is elég a teljes megértéshez. Jókai szövege (a kitüntetett, isteni szövegekkel kapcsolatban) legalábbis nem említi értelmezői nehézségeket. Isten szövegét csak akkor nem értjük meg, ha nem olvassuk: ha nem emlékezünk. A halott (szöveg) fölött puszta címlapként áll a sírkő: senkit nem hív olvasásra, emlékezésre. A sírkő puszta címlap, nem maga az olvasandó szöveg. Olyan a sírkő, mint a címlap – fordíthatnám Jókait, ha a metaforában, mint trópusban egy összevont hasonlatot látnék. De nem annak látom, hanem a jelölő és a jelölt mágikus, ősi azonossága nyomának: a sírkő címlap, a címlap – sírkő. A címlappal bezárt könyv halott: a nem olvasott mű nem létezik. *Minden könyv elveszett kézirat* addig, amíg valaki fel nem nyitja. A (halott: nem olvasott) szöveg úgy fekszik a borítólapok között, mint a halott (: elfeledett szöveg) a koporsóban. A könyv címlapja, a szöveg sírköve akkor látja el feladatát, ha felnyitásra: a felejtés humuszából való kiemelésre csábít. De az olvasó nem feltámasztja a szöveget, csupán tanul belőle, és még erre is figyelmeztetni kell. Nem csoda hát, ha Jókai nem könyörög az olvasónak, hanem parancsolni igyekszik neki: folyamatos értelmezéssel.

A *Régi jó táblabírákban* a cím értelmezése például műfaji jellegű és célú. A *Szerelem bolondjai* esetében egyszerre célozza több várakozás törlését, ill. több egyidejű kielégítését, valamint valamiféle index librorum prohibitorum, az exkommunikáció elkerülését. A *Rab Ráby* esetében a címválasztás szükségszerű, szerves voltát bizonyítja az alliterációs alapú választás lehetséges vádjával szemben. A *Három márványfejben* nyelvhelyességi kérdésekre irányul, a *Lélekidomárban* egy szóalkotást argumentál. A *De kár megvénülni* esetében fiktív történet keretében változja a cím kiválasztásának folyamatát, az *Öreg ember nem vén ember* előszava pedig a cím lefordíthatatlansága kapcsán a magyar nyelv gazdagságán elmélkedik.¹²⁴

Mindebből úgy látszik, hogy Jókai, aki saját megítélése szerint is szokatlan műfajban, műfaji típusban alkot, fontosnak tartotta, hogy a címek – az olvasást

¹²³ KK 2. *Szomorú napok* (1846–1856) 237.

¹²⁴ KK 10. *Régi jó táblabírák* (1856) 8., KK 17. *Szerelem bolondjai* (1869) 5–9., KK 38. *Rab Ráby* (1879) 5., KK 50. *Három márványfej* (1887) 5., KK 51. *A lélekidomár* (1888–1889) 5–6., KK 62. *De kár megvénülni* (1896) 5–8. KK 64. *Öreg ember nem vén ember* (1900) 5–8.

elősegítendő – olyan elvárásokat keltsenek, amelyeknek a művek valóban képesek megfelelni, vagy legalábbis ugyanazon elvárások kielégítésére irányulnak. Ugyanakkor lehetséges vádaknak is igyekszik elejét venni. Jókai a gondtalan, felületes sikerhajhászás vádját tartotta a legsúlyosabbnak és egyben a legvalószínűbbnek, ezzel szemben a tudós, alapos és mindenre kiterjedő figyelemmel dolgozó alkotó képét rajzolja – itt is.

4. 8. Szó

Annak ellenére, hogy az előszavak szinte telve vannak szóértelmezésekkel, szóalkotásokkal, etimológiával, fordítási lehetőségek elemzésével, történeti vizsgálatokkal, definíciókkal, catachresisekkel és jelentésmódosításokkal,¹²⁵ az alkotói image-nek pedig, mint láttuk, egyik központi mozzanata éppen az, hogy a munkás alkotónak nincs dolga a szavakkal, a szavak engedelmes, már-már mellékes szolgálói.¹²⁶

Ugyanakkor ezek a szolgálak nem ártatlanok: eltakarják a gondolatot, útban vannak, elfednek. A *lélekidomár* jellemzésének fő foglalata pl. a következő mondat: „Kitalálja annak a gondolatját, akivel beszél; azt a gondolatot, amit az elmondott szó gondosan rejteget.”¹²⁷

A szavakhoz való ilyen (most csupán jelzésszerűen dokumentált) viszony, amely a szavak mellékes, de szükséges, ugyanakkor jelentés-elfedő szerepét vallja, elsősorban a misztikus szövegfelfogás tulajdona. Jókai e mellékes mozzanaton keresztül is azt tanítja, hogy szövege misztikus jellegű, értelmezésekor a szöveg, a megölő betű mögé kellene látni, és ott kellene felfedezni a lényegi tartalmakat. A szöveg maga csupán egy jelentéktelen, de szükségszerűen jelenlévő közeg, ami – a közfelfogással ellentétben – éppen nem a közvetítést segítő, hanem azt gátló, lassító matéria. A lényegi jelentés ezen anyag mögött helyezkedik el, érintetlen tisztaságban ugyan, de nehezen megpillanthatóan. Éppen ezért az értelmezésnek, mindenfajta értelmezésnek, így a szerzői interpretációnak is az a feladata, hogy az eleve be nem avatottakat is az eszményi jelentés tudójává tegye, elhúzva, fellebbentve a szavak függönyét. Ha pedig a frissiben beavattatott olvasó azon a helyen, a szófüggöny mögött esetleg *még így sem lát semmit*, akkor számára méltó, bár kegyetlen, a büntető szempontjából pedig a legkegyetlenebb büntetés az *anathema*.

Mindettől nem függetlenül, sőt valószínűleg az explicált szerzői szándék függvényében alakult ki a kultikus hagyomány azon szokása, hogy a Jókai-szövegnek a Bibliához hasonló auktoritásfokot tulajdonít, s ehhez illően is olvassa azt, a kultúrából való kirekesztéssel fenyegetve minden másképpen olvasni nem tudót.

Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy Jókai ezzel a felfogással (akarva, nem akarva) már *második* viszonyát alakítja ki saját szavaival szemben. A 2. 1. *Jelen, múlt, tér, idő* fejezetben azt láthattuk, hogy szavainak ősi, misztikus, jelölt-jelölő

¹²⁵ Pl.: KK 5–6. *Egy magyar nábob* (1853–54) 258., KK 10. *Régi jó táblabírák* (1856) 6., KK 38. *Rab Ráby* 5–8., KK 51. *A lélekidomár* (1888–1889) 5., KK 71. *Ahol a pénz nem isten* (1904) 5.

¹²⁶ „Előbb az egész hosszú regényt apróra kidolgozom a fejemben, a legrészletesebb dialogokig (kivéve a leíró részeket) [...] Mikor aztán leülök, akkor egyszerre megírok egy nyomtatott ivet; de megesik, hogy kettőt is, egy szó kitorlés, igazítás nélkül.” NK 100. *Negyven év visszhangja* (1883) 122. – „Előbb az egész regényt apróra kidolgozom a fejemben, a legutolsó dialogig, s mikor már leülök írni, akkor oly sebesen írok, hogy egy szó törlés sem fordul elő a papíron.” NK 100. *Önéletírásom* (1894) 151.

¹²⁷ KK 51. *A lélekidomár* (1888–1889) 5.

azonosságot tulajdonít, a szó birtoklása a valóság uralmát is jelenti, itt pedig mintha éppen az lenne a probléma, hogy a szavakról, a jelölőről leszakadt a jelentés, bár Jókai szerint misztikus műveletekkel (legalábbis a beavatottak számára) biztos elérhető ebben az esetben is. Az irodalomtörténet legdurvább alapfogalmait használva azt mondhatnám, hogy ez a kettősség, a szóbeliség szómágiája és a nyomtatott kornak (a szó jelölő erejébe vetett hitének folyamatos gyengülése) között, a *kézirat*os irodalom kezdeti szövegelfogásának közelében jelöli ki Jókai ambivalens nyelvfelfogásának helyét. Amikor is a jelölő és a jelölt tárgy közötti különbség már világosan érzékelhető, de a kettő kapcsolata a szövegben még közvetlenül felismerhető. Thienemann az *inscriptio*, a kőbe vésett feliratok (pl. *sírkő*) példájával világítja meg ezt az állapotot, amelynek legfontosabb tulajdonságait a másolhatatlanságban, a helyhez s nem időhöz kötöttségben, a monumentalitásban és maradandóságban, továbbélését pedig a *címlap*okban mutatja fel.¹²⁸

Jókai egész működésében, kitüntetetten pedig interpretátori tevékenységében egy olyan magatartás nyomait látom, amely (helyenként belsőleg is ellentmondásos módon) a *szó*hagyomány alakuló szövegének, személytelen szerzőjének és jelenvaló közönségének korszaka után, világosan érzékelve, hogy a *nyomtatás* végleg megmerevíti a szöveget, felnöveszti a szerzői személyiséget és eltávolítja a közönséget, azon igyekezett, hogy *meghaladja* saját korát a szerző jelentőségének megnövelésében (*kultusz*), *kövesse* a szövegállandóság tekintetében (8 opusz), és *megállítsa* a közönség távolodásának megállíthatatlan folyamatát illetően (*interpretatio*). Az olvasók nagy interpretációs közösséggé való formálásának (ma már némileg visszatetszően erőszakos) módszerével a szó jelölőerejének konszenzusra építő megőrzésén munkált, fitogtatva bizonyosságot – elárulva kételyt.

5. A befogadás

Bár a befogadásra és a befogadóra gyakorolt hatás fontosságát eddig is gyakorta észlelhettük, külön is ki kell emelnem, hogy az eddig elmondottak teljes egészükben a befogadás zárójelében állnak. Minden eddig elmondott törekvés egyetlen fő cél elérését, az olvasóban felkeltendő pozitív hatást célozza.

Jókai az olvasóhoz beszél, az olvasóközönséget szólítja meg, folyamatosan vele áll dialógusban. Vele szemben köteleességeket teljesít és kijelöli a kívánatos és nemkívánatos olvasatok határait.¹²⁹ Többször világosan kimondja, hogy a könyv végigolvastával az olvasóközönségnek milyen (az alkotóéval azonos) végkövetkeztetésre kell jutnia.¹³⁰ Elnézést kér a hosszadalmasságért, kijelöli, hogy elképze-

¹²⁸ THIENEMANN, i. m., főként 71–73.

¹²⁹ „Olvasóközönségem iránti kötelességet reményelek teljesíteni, amidőn jelen művemben ugyanazon időszak képeit adom vissza, melyből »Erdély aranykorát« vettem. E két regény között nem kívános művészi összefüggést kerestetni, – ha volna, az mindkettőnek hibája lenne; csupán a kor vezéreszméi közösek, melyek mindkettőn keresztülfolynak, s miknek jellemzése volt fő törekvésem.” KK 4. *Törökvilág Magyarországon* (1852–1853) 5.

¹³⁰ Pl.: „Magyarországon egész e század közepéig a nemesség képviselte a vagyont, értelmiséget és nemzeterőt. Ez az egyik tény.

És a magyar nemzet ez időben oly szegény, oly műveltség nélküli és oly erőfogyott volt, miként alig más nép Európában. Ez a másik tény.

A következtetést – ha szíveskedett a türelmes olvasó e regényt végiglapozni – meglelé.” KK 5–6. *Egy magyar nábob* (1853–1854) 255.

lése szerint mely alakhoz érezheti az olvasó a legtöbb rokonszenvet, beavatja az alkotás folyamatába.¹³¹ Utólagos utószavaiban gyakran kifejti, hogy néha negyven évvel korábban írt művei miért voltak akkor s azóta sikeresek.¹³² Felhívja a figyelmet arra, hogy mi a teendő olvasás közben, és arra is, hogy mit ne tegyen a befogadó.¹³³ Elmondja, hogy mit nem mond el.¹³⁴ Beszéli, kérdezteti az olvasót. És legelsősorban igyekszik őt meggyőzni arról, hogy amit olvasni fog, olvas és olvasott az valóság vagy valószerű: megtörtént, megtörténik, meg fog történni, de legalábbis lehetséges. Közben pedig az olvasónak ugyanazt kell éreznie, amit az író érzett alkotás közben.¹³⁵ Ezzel együtt aztán – persze – az olvasó és kitudtetetten a műítészek ítéletére bízta magát. Teheti: bírái törvénykönyvét is ő írta.

Az olvasók egyébként egységes olvasóközönséget alkotnak, és mint ilyen, folyamatosan az alkotói figyelem középpontjában állanak. Figyeli a közönség egyéb olvasmányélményeit: a politechnikai regényeket, a kritikához való viszonyukat, könyvekkel való ellátottságukat: egészében azt a benyomást kelti, mintha olvasásszociológiai felmérések lennének a birtokában.¹³⁶

Világosan látszik, hogy Jókai műveinek születési dátumát a kiadás időpontjával tartja azonosnak: a mű akkor kezd el létezni, amikor elkezdik olvasni, és akkor hal meg, amikor elfelejtkeznek róla. Az olvasás a mű része, a szöveg az olvasásban él. Az olvasó, a közönség egyébként is résztársa az alkotónak – részt vesz a konkrét alkotói folyamatban is, többnyire mint a történetek forrása.¹³⁷

A kritikához való viszonyt tekintve ismeri annak elvárásait, de nem törődik velük. Egyben világos, hogy az olvasóközönség ízlése teljesen érintetlen a mulandó kritikái elvektől, ill. közel áll Jókai ízléséhez. A kritikáról való beszéd nyelve ironikus.¹³⁸

¹³¹ Főleg: KK 8–9. *Kárpáthy Zoltán* (1854) 238–242.

¹³² „Közel negyven éve annak, hogy ez a regény íródott; a kor, a melyet lefest, akkor még friss emlékezetben élt, ez magyarázza a hatást, a mit akkor az olvasó közönségre gyakorolt. Nemcsak Magyarországon. Lefordították legelőbb angolra. Minden angol lap a legkedvezőbb ismertetéseket írta róla; az angoltól ment át a svéd, dán, hollandi közönséghez, finn nyelven is megjelent. Mindenütt megértették ezt.” KK 13. *Az új földesúr* (1862) 7.

¹³³ KK 14. *Politikai divatok* (1862–63) 5–6., 472.

¹³⁴ KK 17. *Szerelem bolondjai* (1869) 5–9.

¹³⁵ NK 100. *Negyven év visszhangja* (1883) 122.

¹³⁶ KK 17. *Szerelem bolondjai* (1869) 8., KK 50. *Három márványfej* (1887) 5., KK 52–53. *Gróf Benyovszky* (1888–1891) 5–11.

¹³⁷ NK 100. *Negyven év visszhangja* (1883) 118., 121., 131., 133., NK 100. *Önéletírásom* (1894) 133., 144., 147., 153.

¹³⁸ *A Három márványfej Szerző-Kritikus disputája* mellett lásd pl.: „Milyen jó volna itt elvégezni a regényt! Ha a kritika nem volna.

A mai realiztikus kor az ilyen iránynak nem kedvező.

Micsoda? Jósálatok? Sejtelmek? Véletlenek és katasztrófák? – Ez a józan ész törvényeinek ítélete előtt meg nem áll.

Cigányasszony jóslata! Beteljesülve!

Álomjáró delejes látásai! Megtestesülve!

Nincs az a bíró, aki élethosszig tartó hallgatásra ne ítélje el érte azt a vakmerőt, aki ilyen alapon mer elkövetni emberölést, sőt gyilkosságot. Kézzelfogható valót követelünk!” KK 48–49. *A kiskirályok* (1885) 285–286. – Az ironikus hang alól kizárólag Gyulai, Arany és Kemény képeznek kivételt. Pl.: „És én egyáltalában nagyon tisztetem a bírálókat. Köszönöm, ha velem foglalkoznak, s tanulok tőlük. Petőfi mindig becézett, annak minden nagyon jó volt, a mit írok. Ez elrontja a fogat. A kritika keserű, de gyógyít: Sokat köszönök Gyulainak, még többet Aranynak és Keménynek, a kik, ha nem nyilvánosan is, de magánhasználatra szánt bírállataikban olykor kegyetlenül bántak velem, s nagyon jót tettek velem.” NK 100. *Negyven év visszhangja* (1883) 130. Kritikai, ön-kritikai nézeteinek velük való esetleges kapcsolata további vizsgálódást érdemelne.

Jókai az olvasóközönség hatásos befolyásolásának biztos tudatában, mint egy értelmezői közösség vezetője, *pásztor*a, eltekinthetett korának kritikai elveitől és attól nem befolyásolva dolgozhatta ki saját, kísérőszövegeiben részben explicit módon kifejtett, olvasatok formájában megjelenő szerzői stratégiáját, aminek végső summázatát egy tervezett mű vázlatában adta:

„Most még egy munka áll előttem, a mivel szeretném aztán írói pályámat befejezni. Egy magyar »Nibelungen-éneken« dolgozom már évek óta, s soká fog tartani, míg elkészülök vele, ha testi, lelki erőm kitart. Árpád honalapításának történetét akarom költői tollal megírni, melyben egybeolvad a történelem a mondakörrel. Elenyészett fogalmak, a miket érthetővé kell tenni; tündérek meséje, melyben a tündérek igazi alakokul jelennek meg, s a mese valósággá válik. Formája a költeménynek regény, drámai alakzattal s lírai lendülettel; a regényben a modern irodalom nyelve, verselésben, prozodiában; a drámában az a nyelv, az az észjárás, az a fogalom, a mely ezer év előtt az ősök sajátja lehetett. Természetesen nem a búcsúztató »Laatiatuc feleim zumtukhel mic wogmuc« mintájára, a mi nem az ősnyelvet, csak az ő ortografiát jelzi; a magyar kiejtés ezer év előtt is csak az lehetett, a mi most, a népdalokból elsajátított versformákkal, a tájszólásokból összegyűjtött kifejezésekkel, százakra menő szavakkal, miket szótáraink nem jegyeztek fel, de a melyek ismerősek, a néptől használatnak; egy új szónak, egy mostani eszmének nem lehet azok közé vegyülni és mégis teljesen kifejezni a legegyszerűbb szavakkal a gondolatokat, úgy, hogy az olvasó ne találjon bennük keresettséget, eredetiséghajhászatot. És aztán az egésznek, mikor minden basreliefjeiben ki lesz faragva, egy nagy ethikai és állami eszmének a megtestesülését kell felmutatni. Ha elkészülhetek vele úgy, a hogy képzeletemben látom, akkor aztán Isten kezébe hajtom le a fejemet.”¹³⁹

6. Nem minden, ami

Végül egy fontos mozzanat. Jókainak világos elképzelései vannak arról, hogy mi a jó és mi a rossz. Tudni véli, hogy milyen a jó ízlés, milyen a jó vígjáték, a jó szív, a jó ember, a jó fordító, a jó kiadó, a jó író, költő, fordító. Hogy miben áll a jóság, soha nem árulta el. (A rosszról még kevesebbet beszél.)

De erről a tudásáról nem feledkezett meg akkor sem, amikor saját műveiről kellett ítéletet mondania.

Jókai Jókait olvas. És tetszik neki. De elsősorban azért tetszik neki, mert nem tart mindent életműve szerves részének. Szelektál. Azt olvassa, arról beszél, ami tetszik neki. Ami tetszik neki, az az életmű. Olvasási módja (mint nem is nagyon titkoltan másoké is) *diszkriminatív*.¹⁴⁰ Ezt az olvasási módot nem kívánom diszkriminálni. Sőt, Jókai nagy tetszését figyelembe véve, követendőnek tartom.

Jókai elsősorban regényíró. Drámáit, verseit, elbeszéléseit, elegyes írásit keveset emlegeti. Az immár csak a regényekre szorítókozó életmű a *Hétköznapokkal* indul, az azt megelőző korszak a zabolátlan és ezért megtagadott fantáziáé.¹⁴¹ A későbbi művek közül elhagyandónak tartja a sikerületleneket (ezekről nem beszél), a nem

¹³⁹ NK 100. *Önéletírásom* (1894) 151–152.

¹⁴⁰ A diszkriminatív olvasás itt használt fogalmához lásd: ANGYALOSI Gergely, *A történész teste és a test történelme: a Michelet-spirál*. Gond, 1992. 1. 31–50.

¹⁴¹ NK 100. *Negyven év visszhangja* (1883) 127–129., NK 100. *Önéletírásom* (1894) 139.

magyar témájúakat (kivéve a keleti tárgyúakat), a csapongó, beteges fantázia és a bombasztos irányú műveit és az alkalmi munkákat.¹⁴²

Ami ily módon megmarad, valójában nem is olyan sok. Marad a magyar és keleti tematika, a féken tartott fantázia és a beszélt köznyelv, kedvencek és remekművek. A nagyciklus fogalmát és corpusát létrehozó Zsigmond Ferenc valójában az írói végakarat szellemében jár el.¹⁴³

Mármost kérdés, hogy amennyiben Jókai az életmű további szűkítésének feladatát az utókorra hagyta,¹⁴⁴ ráadásul oly ingatag, állandóan változó fogalmakkal körülírva, mint fantázia, köznyelv, akkor nem volna-e helyes vállalni mai ízlésünket, és annak megfelelően folyamatosan szelektálni az életműből, olyan állandóan változó corpus(oka)t hozva létre, amely(ek) mobil módon illeszkedne(k) a változó ízléshez. Hiszen számunkra szinte minden műve alkalmi, túlzó fantáziával megírt és bombasztos.

Jókai, mint olvasó, még magától sem olvasott mindent. S valóban: miért kellene olyasmit olvasnunk, ami nem tetszik? Válogató olvasásunk még a szerzői akaratnak sem mondana ellent.

Sőt: miért kellene megállnunk a művek szabta határoknál? Jókai a könyv fogalmát nem ismerte. Művei, munkái voltak, amelyek fejezetekből állottak. Nem volna-e hasznos, egyben lehetséges, hogy a mi Jókaink pl. ma is élvezhető fejezetek sorából álljon össze? Nem volna elég a *Nábobból* vagy a *Szegény gazdagokból* csupán az első fejezet? A *Hétköznapokból* a Cantus praeses? A *Kőszívűből* a huszárok hazatérése?

És miért kellene megállnunk a fejezethatároknál?

Nem állítom, hogy kérdéseim rokonszenvesek. Csupán azt állítom, hogy 1. mindez nem ellenkezik azzal, amit a Jókait olvasó Jókai szövegeiből kiolvastam; 2. egyébként is (jobb esetben) folyamatosan szelektálunk, és kedvünkre való (vagy éppen olvashatatlan) Jókai-életműveket hozunk létre, és azokkal foglalkozunk, soha nem az egészzel.

A nagy életműveket és velük szemben magunkat éppen a szelekcióban határozzuk meg.

III. SUMMA

Dolgozatomban megpróbáltam értelmezni Jókainak regényeihez kötött, értelmezéseknek és alkotói olvasási utasításoknak tekintett kísérőszövegeit. Nem titkoltam, hogy mindezen keresztül valójában a már sok alkalommal elparentált szerzői szándékot kutattam. Mindvégig azt gondoltam azonban, hogy a szerző mihelyt kijelentéseket tesz a műről, rögtön csak mint olvasó szólalhat meg. A szerzői szándék szükségszerű formája az interpretáció. Állításaimat most is, mint szándékom szerint eddig is, az interpretáció formájában megjelenő szerzői szándékról, mint saját olvasatom (nyilván támadható) konstrukciójáról teszem.

¹⁴² NK 100. *Önéletírásom* (1894) 134–135., 141–142.

¹⁴³ Lásd: ZSIGMOND Ferenc, *Jókai*. Bp., 1924. 172–222.

¹⁴⁴ NK 100. *Önéletírásom* (1894) 135., lásd a 9. jegyzetet. Másutt ugyanakkor úgy nyilatkozott, hogy egyedül a szerzőnek van joga „ítéletet tartani” a művek felett. Lásd: „Utószó összes költői műveim gyűjteményéhez.” NK 100. 231–233.

Bevezetésül azt állítottam, hogy a Jókai életműnek nincs egy, egységes olvasata. Helyesbítenem kell: *egy* van. Jókai Jókai olvasata egységes. Ugyanakkor rugalmas, sok szempontból dialógusképes, amit már csak az is bizonyít, hogy számos eleme szórványként más olvasatokban is jelen van. Kifejtése nem sokkoló, sok ponton nyitott, kidolgozatlan, sokféle olvasata lehetséges.

Az életmű mintegy kétharmada Jókai olvasatával együtt egzisztál. Nagy vonalakban azt mondhatjuk, hogy a kísérszövegek nélküli művek kiestek az emlékezetből. A kommentárok az életmű elején és végén koncentrálnak. A kommentárok feltételezhető célja a befogadás irányítása, az interpretációk befolyásolása, egyben a retorikai bevezetés valamennyi hagyományos feladatának (a jóakarát felkeltésének, figyelemfelkeltésnek, fogékonnyá tételnek, a behízelgésnek, a tulajdonképpeni tárgyalásra való átmenetnek) végrehajtása.

A kommentárok beszélője jellemző megoszlásban az íróhoz, a szerzőhöz majd (az életmű végéhez közeledve) a regény narrátorához áll közel. Az olvasatok meghatározó jegyeiben kronológiai változások nem látszanak, mindez egységes szerzőt sugall.

Jókai saját műveit mindig regényeknek, ezen belül többnyire angolos irányregényeknek tekinti. Ennek a (megítélése szerint némileg formátn és művészietlen) műfajnak az előírásait magára nézve kötelezőnek tekinti. A műfaj kitüntetett: természetes forma. E természetes formát egy belső, eszmei mag kifejlése hozza létre. Az alapeszme a választott kor sajátosságain és a főhősön keresztül, áttételesen hat a narrációra. Az okság elve közvetlenül nincs jelen a narráció alakításában, szerepe az alapeszme tisztázása, pontosítása.

A kommentárok fontos célja a regényekben megjelenő világ realitásának bizonyítása, ezen keresztül az olvasó valóságtapasztalatának pillanatnyi felfüggesztése, valamint a javasolt (angol, francia) kontextus kijelölése. Fikció és realitás összemérésének eszköze a változó időre és térre való hivatkozás.

A regények beszélőjén keresztül hagyományok, metafizikus minőségek szólnak meg. A szerző szemtanú és mediátor. A beszélői pozíció archaikus, tudományos modalitással vegyítve. Az igazság közlése és az igazság érzetének felkeltése a cél: a beszélői pozíció tanítói és prédikátori egyszerre. A szöveg mindkét esetben helyettesítheti a tapasztalati valóságot.

A cselekményt a megzabolázott fantázia alakítja. Az alkotásmód retorikus modellt követ. A visszatérő témák és alakok mindig erősen értelmezettek. Az értelmezések (magyarság, politika, szerelem) feltűnően szegényesek. Az emberről alkotott kép misztikus alapozású, szeretet- és tanítás-centrikus.

A műről való beszédet a munka metaforikája uralja. A szövegek alapegysége a fejezet. A fejezetből álló laza szerkezeteket a történeten keresztül az alapeszme egységesíti. Jókai saját műveit nem nevezi könyveknek, ez talán feledteti a fikcionalitást. A Jókai mű minden mozzanatában hangsúlyozottan hosszú. A beszéd tárgya és formája az egészből kiváló, majd oda visszatérő rész. A műcímekkel kapcsolatos asszociációk erősen irányítottak. A szóról vallott nézetek ellentmondásosak: misztikus jellegűek és kételkedők.

A szöveg a befogadásban válik egésszé. Az alkotónak ezért feladata a befogadás irányítása is. A mű szerzői szöveg és szerzői interpretáció egysége. A befogadás irányításának eszköze a folyamatos alkotó–olvasó dialógus, a saját fejlesztésű olvasói közösség állandó befolyásolása, a kritika kirekesztésével.

Az életmű tematikusan, a fantázia és a nyelv elemzésével és megítélésével legálisan szűkíthető.

Végső összegzés helyett most egy (illőn: franciás műveltségű) mai kritikust idéznék, egy mai nagy regényről. A párhuzamok maguktól értetődnek. Az idézet – hiszem – nem (poszt)modernizálja, hanem csupán összegzi azt, amit eddig állítottam.

„...a regény nem attól és akkor jön létre, ahogy és amikor a létrejövés, a teremtődés tanúi vagyunk (work-in-progress), hanem a regény eredendően *van*, [...] ilyenformán a regényírói feladat [...] abban áll, hogy ezt az eredendően létezőt öntse formába. A szöveg – gáttalannak tűnő – áradása, a látszólagos megformálatlansága (bőbeszédűsége, fésületlensége), a szerző nonchalance-ai csak első közelítésben látszanak ellentmondani a formaadás követelményének: [...] az éppen az áradás, egy dolog majdnem biztosra vehető újbóli felbukkanása öt, tíz, harminckét vagy akárhány oldallal arrébb persze ekkor már nem teljesen ugyanaz, nem teljesen ugyanúgy!; az idő, mint körkörös természetű idő a regény univerzumának egyik legfontosabb formaalkotó tényezője. A szerző csak közvetheti, legfeljebb (k)analizálhatja ezt az áradást. Az író az, akin keresztül átzuhognak a dolgok, a mindennapok prózájának *petits riens*-jeitől az égi és földi harmóniák megtalálásának legspirituálisabb, tiszta teóriáig.”¹⁴⁵

Lehetséges lenne, hogy a nagyregények poétikája, a feltűnően terjedelmes életművek stratégiája mindig hasonló?

*

Elemzésem végén, azt hiszem kijelenthetem, hogy a folyamatosan jelenlévő (részben többször, de talán nem elég hangsúlyosan megválaszolt) kérdés, miszerint szerzői szándékot, vagy olvasói hozzászólást, értelmezés formájában megjelenő explicit regénypoétikát, vagy szétszórt regénypoétikai elvek szerepében tetszelgő olvasatot látunk-e Jókai kísérőszövegeiben, sajátos módon oldódik meg: Jókai regénypoétikájának legfontosabb mozzanatai, azok amiket szokás a művek immanens tulajdonságainak tekinteni, valójában az irányított befogadásban léteznek, a befogadás hozza létre őket. A Jókai-mű csak a részletes, csatolt értelmezési eljárásokkal együtt azonos önmagával. A fent tárgyalt interpretációs stratégiák, javallt olvasói attitűdök teszik azzá a művet, aminek Jókai tekintette. A Jókai-regények, és a Jókai-olvasat és csak együtt alkotják azt, amit Jókai életművének tekintett. A mű csak saját értelmezésével együtt egész.

Ha megtekintjük a Jókairól szóló első alaposabb kritikai szöveget, Tóth Lőrinc 1846-os ismertető bírálatát a *Hétköznapokról*,¹⁴⁶ akkor talán igazat adhatunk a kultikus kritikának abban, hogy Jókai nem változott: Tóth Lőrinc mindent elmond, amit a kritikusok később Jókai szemére vetettek. Jókai nem fáradozott a kritika által feltárt hiányosságok kiküszöbölésén, sem akkor, sem később. Ehelyett azt a megoldást választotta, hogy megalkotott egy saját uralma alatt álló olvasási módot, s ezen keresztül egy uralkodó interpretációt. Aki ezt követi, annak Jókai hibátlanul tökéletes. Aki nem, az arra van kárhóztatva, hogy folyamatosan ugyanazokat a hibákat és erényeket lajstromozza.

A Jókai által kísérőszövegekben megalkotott uralkodó interpretáció (megtámogatva a regényeken belüli, a szerzői interpretáció állásait erősítő, az olvasói

¹⁴⁵ SZÁNTÓ F. István, *A fűszál meg a rét*. KARÁTSZON GÁBOR, *Ulrik úr keleti utazása avagy A zsidó menyasszony*. Magyar Napló, 1993. január 8. (V. évf. 1.) 41.

¹⁴⁶ Irodalmi Ór. Melléklet az Életképekhez 1846. december 19. 25. sz. 45–50. Modern kiadás: KK 1. *Hétköznapok* (1846) 334–341.

aktivitást gátló, most nem is érintett eljárásrendszerrel) azt sugallja, hogy a Jókai-szöveg nem egy „véges teremtmény furfangja”, nem emberi, veritékes, véges és mesterséges, nem „bukott írás”, hanem „olyan jelölőt jelölő jel, amely magában örök igazságokat jelöl”, metafizikai minőségeket tár fel. „A tiszta érthetőség arculataként egy abszolút logoszra utal, és közvetlenül egyesül vele.” Az értelmezések folyamatos jelenlétükkel azzal áztatják magukat és azt az érzést keltik, hogy Jókai regényei (minden kétely ellenére) mégis kívül tudnak maradni a jelölés mozgásán, a jelölők folyamatos játékán, hogy Jókai írása *jó írás*: komprehendált, felfogott, megértett, önmagát értelmező. Jelentése jelen van, de legalábbis elérhető, jellege természetes, örök, egyetemes és isteni. Tudjuk: Isten törvénye nem csupán a Szentírásban, de az emberi szívben is rögzítve van. Jókai mintha nem is a Biblia, hanem a szívbe, a lélekbe írt törvény auktoritását kívánná kivívni saját művei számára. Ne felejtjük: Jókai saját műveit soha nem nevezte könyvnek. Az írás, a szöveg eszméjét elválasztotta a könyvtől – ha tetszik –, lecsupaszította a szöveg felületét. Egyszerre állította, hogy műveiben jelölő és jelölt (Föld és Ég) együtt vannak, együtt állnak – s ezzel egyidőben, talán rejtettebben, felkínálta műveit a szövegszerű, daraboló, diszkriminatív, aforisztikus olvasásra.¹⁴⁷

(Értelmezéseit persze már nem értelmezhetjük: a kísérőszövegekhez már nem írt értelmezést, ad infinitum. Ezért bármennyire is igyekezett saját értelmezéseinek körébe zárni regényeit, bármennyire igyekezett is felkelteni a jelenlévő jelentés illúzióját, interpretációinak interpretálásában már nem menekülhetünk az interpretátori szabadságtól, a jelölők játékától: a regényeket talán szerencsés lenne – talán meg nem – az ő elképzelései szerint olvasni, de értelmezéseit már csak a saját vízióink szerint láthatjuk.)

Jókai sokkoló bizalma a megértésben és hasonlóan sokkoló támogatása a megértéshez azt az illúziót kelti, hogy a lényegiségek adva vannak munkáiban. Az illúzióban hívők kultikusan viszonyulnak a műhöz: úgy olvassák (jelentsen ez bármit), mint a Szentírást, a nem hívők (vagy a rejtettebb utasításokra ügyelők) viszont pusztá szöveghez jutnak, amivel nehéz valamit is kezdeniük: rossz a regény.

Jókai mai sikertelenségének oka alighanem az, hogy a nyíltan felkelteni kívánt illúzió immár nem hat, a regényeket titkon szövegeként is felkínáló intenció viszont továbbra sem aktivizál szövegszerű olvasásra.¹⁴⁸

Az értelmezés feladata tehát ebben az esetben egyfelől a szöveg, *mint szöveg*, másfelől a hozzákapcsolt értelmezés, *mint értelmezés, vagyis mint szöveg* értelmezése. Meggyőződésem, hogy Jókai értelmezéseinek értelmezése nélkül, nem a teljes Jókait olvassuk. (Más kérdés, hogy Jókai oly szorosán összekapcsolta a regényeket és interpretációjukat, a művek hagyományos – kultikus és tudományos – olvasataiban Jókai olvasata oly erősen jelen van, hogy valójában értelmezései nélkül, tőlük nem érintve a Jókai-szövegeket még akkor sem olvashatnánk, ha akarnánk.)

Jelölő jelölőre mutat végtelen sorban ebben az esetben is. A mi helyünk mindig azon a ponton van, ahol éppen ki lehetne jelölni egy (pillanatnyilag véglegesnek látszó) jelöltet, akár szöveget, akár művet, akár regényt, akár értelmezést olvassunk. Hogy megtesszük-e vagy nem, többek közt épp ebben áll interpretátori szabadságunk. A döntés nem kikerülhető.

¹⁴⁷ A bekezdés problematikájához és idézeteihez lásd: Jacques DERRIDA, *Grammatológia*. Első rész. Transzformálta: MOLNÁR Miklós. Életünk–Magyar Műhely, 1991. 35–41.

¹⁴⁸ A mű és a szöveg fogalmait Roland BARTHES *A műtől a szöveg felé* c. tanulmánya alapján igyekszem használni. (Pompeji, 1991. 3. 90–97. Ford.: KOVÁCS Sándor.)

In his commentaries upon his novels Mór Jókai created a way of reading completely under his control, and, by means of this, a dominant interpretation.

Jókai considers his works as novels, more precisely as novels of purpose of the English type, the rules of which he follows faithfully. This form is produced by the unfolding of an internal idea.

An important aim of the commentaries is to prove the reality of the worlds presented in the novels and this way to suspend momentarily the reader's sense of reality and to point out the (English or French) context that is being proposed. The blurring of fiction and reality is achieved by references to changing space and time.

It is tradition and metaphysical qualities that are articulated through the narrator of the novels. The author is both a witness and a mediator. The position of the narrator is that of the teacher and the preacher: the purpose is to communicate the truth and to awake a sense of truth in the reader. In both cases, the text substitutes for empirical reality.

The plot is shaped by tamed imagination. The process of creation follows a rhetorical model. The recurring themes and figures are always strongly preinterpreted. The feebleness of these interpretations (of Hungarian national identity, politics or love) is striking. The view on man is grounded in mysticism and is education- and love-centered.

The discourse on the work is dominated by metaphors of labour. The smallest units of the texts are chapters, and the loose structure composed of them is unified by a central idea through the story. The object and form of speech is the part departing from the whole and then returning to it. The views on the word are contradictory: mystical and sceptical at the same time.

The dominant interpretation created in Jókai's commentaries suggests that a Jókai-text is not "a device of a finite creature", it is not human, sweaty, finite and artificial; not "fallen writing" but "a sign signifying a signifier that in itself signifies eternal truths, reveals metaphysical qualities". Jókai claimed that in his works the signifier and the signified were attached, were standing together – but perhaps a little less obviously, he also offered his works for a textual, splitting, discriminative and aphoristic way of reading.